भूमिका

संस्कृतं नाम दैविवागन्वाख्याता महर्षिभिः, दण्डी

संस्कृतभाषा सर्वभाषाजननी देवभाषा श्रेष्ठभाषा चेति ख्याता। अस्यामेव भारतीयसंस्कृतेः प्राणभूताः वेदोपनिषद्रामायण-महाभारत-पुराणादयः ग्रन्थाः संरचिताः विद्यन्ते। संस्कृतसाहित्यं द्विविधम्- वैदिकं लौकिकञ्च। वेदोपनिषदः वैदिकसाहित्ये समायान्ति। लौकिकसाहित्यस्य काव्यस्य प्रारम्भः आदिकवि-महर्षि-वाल्मीकि-रचितात् रामायणादेवाभवत्। काव्यं द्विविधम्- दृश्यं श्रव्यञ्च। दृश्यं रूपकाणि उपरूपकाणि च। श्रव्यकाव्यस्य उपभेदत्रयम्-गद्य-पद्य-चम्पू इति। पद्यकाव्यस्य उपभेदत्रयम्- महाकाव्यं, खण्डकाव्यं गीतिकाव्यञ्च। महाकाव्यं सर्गबन्धं महापुरुषचरितात्मकं विद्यते। खण्डकाव्यं मानवजीवनोचितमेकदेशीयकथानकाधारितं दृश्यते। गीतिकाव्यस्योपभेदद्वयं कर्तुं शक्यते- प्रबन्धात्मकं मुक्तक ञ्च। संस्कृते शतकग्रन्थाः अस्यामेव कोटौ समाविष्टाः सन्ति। यथा-अग्निपुराणे उक्तं - **मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमं सताम्।** यत्र सहृदयाहृदयाह्लादाः श्लोकाः विद्यन्ते, तत् काव्यं मुक्तककाव्यं कथ्यते। ध्वन्यालोके आचार्य-आनन्दवर्धनेन प्रोक्तं 'पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम्' अर्थात् मुक्तककाव्ये श्लोकाः पूर्वापरप्रसङ्गरहिताः रसास्वादनाय स्वतन्त्रकाव्यत्वक्षमाश्च भवन्ति । महाकविभर्तृहरेः शतकत्रयं मुक्तककाव्यत्वं भजते।

जीवनपरिचयः- संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानां कालिदासादीनां कवीनां सदृशः अस्य कवेः जीवनपरिचयविषये प्रामाणिकं किमपि नोपलभ्यते तथापि अन्तः-बाह्यप्रमाणानुसारं वक्तुं शक्यते यत् कवेः जीवनं राजकीयं भोगैश्वर्ययुक्तमासीत्। वाक्यपदीयस्य मङ्गलश्लोकः '**अनादिनिधनं ब्रह्म**' नीतिशतकस्य मङ्गलश्लोकः '**अनन्तचिन्मात्रमूर्तये**' एताभ्यां श्लोककाभ्यां कविरयं ब्रह्मवादीति प्रतीयते। अस्य कवेः जीवनवृत्तविषये अनेकाः जनश्रुतयः प्रचलिताः सन्ति। तदनुसारं कविरयं मालवाप्रदेशनिवासी क्षत्रियः आसीत्। पितुः नाम गन्धर्वसेनः। गन्धर्वसेनस्य पत्नीद्वयमासीत्। तयोः द्वौ पुत्रौ जातौ।

भर्तृहरिः विक्रमादित्यश्च। धाराधिपतेः पुत्री विक्रमादित्यस्य मातासीत्। कालक्रमेण सन्तानरहितः धारानृपतिः स्वराज्यं विक्रमादित्याय प्रदातुमिष्टवान् परन्तु विक्रमादित्यः अग्रजाय भर्तृहरये राज्यं प्रदाय तस्य मन्त्रीत्वेन कार्यं कृतवान्। मालवाप्रदेशस्य राजधानी धारानगरी परिवर्त्य उज्जयिनी अभवत्। राजसत्तां प्राप्य भर्तृहरिः विषयासक्तः संजातः। एकदा प्रेयसीकथनेन कुपितः सन् विक्रमादित्यं राज्यात् बहिष्कृतवान्।

भर्तृहरेः जीवनस्य एका महत्त्वपूर्णा घटना- एकदा केनचित् ब्राह्मणेन वा यतिना नृपाय भर्तृहरये एकमायुवर्द्धकं दिव्यं फलं प्रदत्तम्। तत् फलं नृपः स्वयं अखादित्वा स्वप्रियपत्न्यै पद्माक्ष्यै वा अनङ्गसेनायै वा पिङ्गलायै प्रदत्तवान्। सा तत् फलं स्वप्रियतमाय बलाध्यक्षाय दत्तवती। सः बलाध्यक्षोऽपि प्रेमिकावेश्यायै अयच्छत्। सा वेश्या तत् फलं महाराजाय भर्तृहरये प्रदत्तवती। तत् फलं विलोक्य नृपः चकितोऽभवत्। अनन्तरं संपूर्णं रहस्यं विज्ञाय स नृपः दुःखितो जातः। प्रसङ्गेऽस्मिन् श्लोकोऽयं विरचितः-

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता, साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च।

अनन्तरं नृपः भर्तृहरिः अनुजाय विक्रमादित्याय राज्यं समर्प्य वैराग्यं गृहीतवान्। योगिगोरखनाथस्य शिष्यत्वं गृहीत्वा योगसाधनामकरोत्। ततः भगिनीपुत्रेण गोपीचन्देन सह तीर्थानि भ्रमित्वा समाधौ लीनः संजातः।

कवेः कृतित्वम्- (मुक्तककाव्यत्रयम्)१. नीतिशतकम्, २. शृङ्गारशतकम्, ३. वैराग्यशतकम्,। (व्याकरणशास्त्रमेकम्) ४. वाक्यपदीयम्।

नीतिशतकस्य परिचयः- अत्र शतके प्रतिपाद्यश्लोकाः लोकव्यवहारोपयोगिनः विद्यन्ते। कश्चित् मनुष्यः एतान् श्लोकान् पठित्वा नैतिकसिद्धान्तान् सद्गुणान् च स्वजीवने समाचर्य्य सत्पुरुषः भवितुं शक्नोति। नीतिशतकमिदं मुक्तककाव्यं विद्यते। कविना बहुविधाः प्रसङ्गाः सुवर्णिताः। यथा- सद्गुणमहिमा, नीचजनस्य दुष्टता, मूर्खस्य जडता, विद्या-महत्त्वम्, विवेकहीनजनस्य अधोगतिः, धनस्य महत्ता, सत्सङ्गतेः महत्त्वम्, परोपकारस्य महत्त्वञ्च। नीतिशतकमिदं सर्वश्रेष्ठं नीतिप्रधानमुपदेशात्मकं व्यावहारिकञ्चास्ति। रचनेयं संस्कृतसाहित्यस्यामूल्यनिधिस्वरूपा विद्यते। सत्यमुक्तम्-

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः। नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयम्।

सूक्तयः- १. न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्। २. विभूषणं मौनमपण्डितानाम्। ३. नहि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम्। ४. विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः। ५. मूर्खस्य नास्त्यौषधम्। ६. वाग्भूषणं भूषणम्। ७. विद्याविहीनः पशुः। ८. सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्। ९. प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति। १०. न खलु वयस्तेजसो हेतुः। ११. सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति। १२.नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः /विद्या १३. वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा। १४. सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः। १५. मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः। १६. स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्। १७. न निश्चितार्थाद् विरमन्ति धीराः। १८. मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्। १९. शीलं परं भूषणम्। २०. न्यायात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः। २१. विधिरहो बलवानिति मे मतिः। २२. रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि। २३. प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः। २४. लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः। २५. सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम्।

डॉ. निरञ्जन साहुः

महाकविभर्तृहरिविरचितम्

नीतिशतकम्

मङ्गलाचरणम्

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ।।१।।

अन्वयः-दिक्कालादि+अनवच्छिन्न+अनन्तचिन्मात्रमूर्तये स्व+अनुभूति+एकमानाय शान्ताय तेजसे नमः।

प्रसङ्गः- अत्र महाकविना भर्तृहरिणा नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणं प्रस्तूयते।

व्याख्या-दिक्=दिशा, कालादि=भूत-भविष्यत्-वर्तमान-समयादि, अनवच्छिन्ना=अखण्डा, अनन्ता=अन्तरहिता, चिन्मात्रं-ज्ञानमयी मूर्ति-स्वरूपं यस्य तस्मै ज्ञानस्वरूपाय, स्वानुभूत्येकमानाय=स्वस्य अनुभूतिः अनुभवः एकं मानं =प्रमाणं यस्य तत् तस्मै शान्ताय =शान्तस्वरूपाय, तेजसे=ज्योतिषे परब्रह्मणे, नमः=नमोनमः।

भावार्थः- दिशा-समयादि-विभेदक-तत्त्वरहिताय अखण्ड-ज्ञानस्वरूपाय निजानुभवप्रमाणाय शान्तस्वरूपाय ज्योतिःस्वरूपिणे परब्रह्मणे नमोनमः।

अत्र नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणम्, अनुष्टुप् छन्दः।

बोद्धारः मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदूषिताः।
अबोधोपहताश्चान्ये, जीर्णमङ्गे सुभाषितम्।।२।।

प्रसङ्गः-अत्र कवेः आशयः यत् अधुना सर्वे जनाः ईर्ष्याहंकारपीडिताः सन्ति अतः सुभाषितं शरीरे जीर्णतां गतम्।

अन्वयः- बोद्धारः मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः अन्ये च अबोधोपहताः सुभाषितम् अङ्गे जीर्णम्।

व्याख्या- बोद्धारः=ज्ञानिनः, मत्सरग्रस्ताः=ईर्ष्यापीडिताः, प्रभवः=स्वामिनः, स्मयेन दूषिताः= अहंकारेण मलिनाः संजाताः, अन्ये= इतरे जनाः, अबोधेन उपहताः=अज्ञानेन नष्टाः, सुभाषितम्=साधु वचनम्, अङ्गे=अवयवे, जीर्णम्=अन्तर्जातम् / नष्टम्।

भावार्थः-ज्ञानिजनाः ईर्ष्याग्रस्ताः सन्ति, स्वामिनः धनिकाः अहंकारयुक्ताः वर्तन्ते, अन्ये सामान्यजनाः ज्ञानरहिताः अतः सुन्दरं वचनं हृदये अन्तर्हितं विद्यते।

व्याकरणम्-बोद्धारः = बुध्+तृच् कर्तरि। मत्सरेण ग्रस्ताः=मत्सरग्रस्ताः तृ0 तत्0। स्मयदूषिताः= स्मयेन + दूषिताः तृ0 तत्0 ।सुभाषितम् = सु + भाष् +क्त भावे। जीर्णम्= जॄ+क्त।

छन्दः-अनुष्टुप्,

अलङ्कारः-काव्यलिङ्गम्।

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति।।३।।

प्रसंगः- सर्वे जनाः बोधयितुं शक्यन्ते परन्तु अल्पज्ञानगर्विष्ठं (अल्पज्ञानपण्डितमानिजनं) ब्रह्मापि प्रसादयितुं नैव समर्थः।

अन्वयः-अज्ञः सुखम् आराध्यः विशेषज्ञः सुखतरम् आराध्यते ज्ञानलवदुर्विदग्धं नरं ब्रह्मापि न रञ्जयति।

व्याख्या- अज्ञः= न जानाति इति अज्ञः मूर्खः, सुखम्= अनायासेन, आराध्यः= आराधयितुं शक्यः, **विशेषज्ञः**= विशेषं जानातीति पण्डितजनः, सुखतरम्=अधिकसरलेन, आराध्यते=प्रसाद्यते, ज्ञानलवदुर्विदग्धं=अल्पज्ञानेन गर्विष्ठम्, नरं= जनम्, ब्रह्मापि=पितामहोऽपि, न रञ्जयति= न प्रसादयति।

व्याकरणम्- अज्ञः = न ज्ञः = ज्ञा + क। आराध्यः = आ+ राध्+ ण्यत् । सुखतरम्=सुख+तरप् । ज्ञानलवदुर्विदग्धम्= ज्ञानस्य लवेन दुर्विदग्धः तम् तृ0 तत्0।

भावार्थः-यः किमपि न जानाति सः सुखेन आराधयितुं शक्यते, विद्वज्जनः अधिकसुखेन वशीक्रियते। परन्तु अल्पज्ञानेन स्वं पण्डितमानिनं जनं विधातापि प्रसादयितुं नैव समर्थो भवति।

छन्दः-आर्या।

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्रान्तरात् ,
समुद्रमपि सन्तरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम्।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।४।।

प्रसङ्गः-सर्वाणि असम्भवानि कार्याणि कर्तुं शक्यन्ते परन्तु दुराग्रहाविष्टमूर्खजनचित्तं कदापि आराधयितुं नैव शक्यते।

अन्वयः-मकरवक्त्रदंष्ट्रान्तरात् प्रसह्य मणिमुद्धरेत्। प्रचलत् ऊर्मिमालाकुलं समुद्रम् अपि सन्तरेत्, कोपितं भुजङ्गमपि शिरसि पुष्पवद्धारयेत् तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं न आराधयेत्।

व्याख्या-मकरो जलजन्तुविशेषः तस्य वक्त्रस्य मुखस्य दंष्ट्राणाम् अग्रदन्तानाम् अन्तरात् मध्यात् , प्रसह्य=बलात्, मणिम्=रत्नम्, उद्धरेत्=बहिः निष्कासयितुं शक्नुयात्, प्रचलत्=उत्तिष्ठत् , ऊर्मिमालाकुलम्=तरङ्गसमूहैः आकुलम्=व्याप्तम्, समुद्रम् अपि= सागरम् अपि, सन्तरेत्=तर्तुं समर्थो भवेत्, कोपितम्=क्रुद्धम्, भुजङ्गमपि=सर्पमपि, शिरसि=मस्तके, पुष्पवत्= कुसुमवत् धारयेत्=धारयितुं शक्नुयात्, तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम्= परन्तु दुराग्रहाविष्टं मूढजनस्य चित्तं मनः, न आराधयेत्=प्रसादयितुं समर्थो भवेत्।

भावार्थः=मानवः मकरस्य दन्तमध्यात् बलपूर्वकं रत्नं निःसारयितुं समर्थो भवेत्। महातरङ्गाकुलं सागरमपि तर्त्तुं शक्नुयात्। क्रुद्धं सर्पमपि मालावत् मस्तके धारयितुं शक्नुयात्। परन्तु जडबुद्धिमनुष्यमनः समाधातुं न समर्थो भवेत् अर्थात् दुराग्रहाविष्टस्य मूर्खजनस्य पुरतः सुभाषितवचनानि निरर्थकानि भवन्ति।

व्याकरणम्- प्रसह्य = प्र + सह् + ल्यप्। प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम्= प्रतिनिविष्टश्चासौ मूर्खजनः (कर्मधा) तस्य चित्तम्।

छन्दः-पृथ्वी।

अलङ्कारः-उपमा रूपकातिशयोक्तिश्च।

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्,
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः।
कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासादयेत्,
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।५।।

प्रसङ्गः- सर्वाणि असम्भवानि कार्याणि कर्तुं शक्यन्ते परन्तु दुराग्रहाविष्टमूर्खजनचित्तं कदापि आराधयितुं

नैव शक्यते।

अन्वयः- यत्नतः पीडयन् सिकतासु तैलमपि लभेत। पिपासार्दितः मृगतृष्णिकासु सलिलं पिबेत् च। कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणम् आसादयेत्। तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम् न आराधयेत्।

व्याख्या- यत्नतः= प्रयत्नात्, पीडयन् = मर्दयन्, सिकतासु= बालुकासु, तैलमपि=स्नेहमपि, लभेत=लब्धुं प्रभवेत्। पिपासार्दितः=तृष्णार्दितः, मृगतृष्णिकासु = मृगमरीचिकासु, सलिलम्=जलम्, पिबेत्= पातुं शक्नुयात्। कदाचिदपि=कर्हिचिदपि, पर्यटन्= भ्रमन्, शशविषाणम्=शशकस्य शृङ्गम्, आसादयेत्=प्राप्तुं शक्नुयात्। तु=किन्तु, दुराग्रहाविष्टं मूढजनस्य चित्तं, मनः, न आराधयेत्=प्रसादयितुं समर्थो न भवेत्।

भावार्थः-कोऽपि मानवः प्रयत्नात् मर्दयन् बालुकास्वपि तैलं प्राप्तुं समर्थो भवेत्। तृष्णातुरः जनः मृगमरीचिकासु जलं पातुं शक्नुयात्। सर्वत्र भ्रमन् कदाचिदपि शशकस्य शृङ्गं लब्धुं समर्थो भवेत्। परन्तु दुराग्रहिजनस्य मूर्खस्य प्रसादने न कोऽपि समर्थो भवेत्।

व्याकरणम्- पीडयन्= पीड् + शतृ। पिपासार्दितः= पिपासया अर्दितः (तृ० तत्०)। पर्यटन्=परि+अट्+शतृ। शशविषाणम्= शशस्य विषाणः (ष० तत्०) तम्।

छन्दः-पृथ्वी। **अलङ्कारः**- रूपकातिशयोक्तिः।

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते,
छेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते,
नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः।। ६।।

प्रसङ्गः-महाकविना भर्तृहरिणा विरचिते श्लोके वर्णितं यत् दुष्टजनानामुपरि सुभाषितस्य न कोऽपि प्रभावः भवति।

अन्वयः- यः खलान् सुधास्यन्दिभिः सूक्तैः सतां पथि नेतुं वाञ्छति, असौ बालमृणालतन्तुभिः व्यालं रोद्धुं समुज्जृम्भते, शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रमणिं छेत्तुं सन्नह्यते, मधुबिन्दुना क्षाराम्बुधेः माधुर्यं रचयितुम् ईहते।

व्याख्या-यः जनः खलान्= दुष्टान्, सुधास्यन्दिभिः = अमृतवर्षिभिः, सूक्तैः = प्रियोक्तिभिः, सतां=सज्जनानाम्, पथि= मार्गे, नेतुम्= प्रापयितुम्, वाञ्छति= इच्छति, असौ अयं जनः ,बालमृणालतन्तुभिः = कोमल-कमल-सूत्रैः, व्यालम्=दुष्टगजम्, रोद्धुम्= बद्धुम्, समुज्जृम्भते= प्रयतते, शिरीषकुसुमप्रान्तेन= अतिकोमल-शिरीषपुष्पस्य अग्रभागेन, वज्रमणिम्= कठोरहीरकमणिम्, छेत्तुम्=विदारयितुम्, सन्नह्यते= चेष्टते, मधुबिन्दुना=मधुकणेन, क्षाराम्बुधेः=लवणसमुद्रस्य, माधुर्यम्=मधुरताम्, रचयितुम्=विधातुम्, ईहते= अभिलषति।

भावार्थः-यो जनः दुष्टजनान् प्रियवचनैः सज्जनमार्गे नेतुमभिलषति। सः जनः कोमलैः पङ्कजसूत्रैः उन्मत्तं गजं बद्धुमिच्छति। कोमलशिरीषपुष्पस्याग्रभागेन कठिनं हीरकं भेत्तुमभिलषति तथा मधुकणेन लवणार्णवस्य मधुरतां रचयितुं वाञ्छति इति।

व्याकरणम्-माधुर्यम्= मधुर+ष्यञ् । रोद्धुम् =रुध् +तुमुन्। नेतुम् = नी + तुमुन्। रचयितुम् = रच् + णिच् +तुमुन्।

छन्दः-शार्दूलविक्रीडितम्, **अलंकारः**-निदर्शना।

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः।

विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम्।। ७।।

प्रसङ्गः- मूर्खजनानां कृते प्रजापतिना मौनम् अज्ञतायाः छादनरूपेण विनिर्मितम्।

अन्वयः- विधात्रा अपण्डितानां स्वायत्तम् एकान्तगुणं मौनम् अज्ञतायाः छादनं विनिर्मितम्, सर्वविदां समाजे विशेषतः विभूषणम् भवति।

व्याख्या- विधात्रा= प्रजापतिना, अपण्डितानाम्= अज्ञजनानाम्, स्वायत्तम्= स्वस्य आयत्तं स्वाधीनम्, एकान्तगुणं= निश्चितगुणं हितकरम्, मौनम्= मुनेर्भावं मूकत्वम्, अज्ञतायाः=मूर्खतायाः, छादनम्= आवरणम्, विनिर्मितम्= विहितम्, सर्वविदाम्= सर्वज्ञानाम्, समाजे= समूहे, विशेषतः= विशेषरूपेण, विभूषणम्=अलङ्करणं भवति।

व्याकरणम्- विधात्रा = वि+धा+तृच्-तेन। अपण्डितानाम् = न पण्डिताः नञ् समासः तेषाम्। स्वायत्तम्= स्वस्य आयत्तम्(ष० तत्०)। छादनम्=छद्+णिच्+ल्युट्। विनिर्मितम्= वि+नि+मा+क्त। सर्वविदाम्= सर्व +विद् +क्विप् तेषाम्। विशेषतः=वि + शिष् +घञ् +तस्। विभूषणम्= वि+भूष्+ल्युट्।

भावार्थः-ब्रह्मणा मूर्खाणां कृते स्वाधीनं हितकरं मूकाश्रयणमावरणम् अज्ञतालोपकं विहितम्। विदुषां समाजे विशेषरूपेण मौनं तेषामाभरणं भवति।

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं,
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं,
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः।। ८।।

प्रसङ्गः- अहंकारिजनस्य मदः सज्जनसंगमे ज्वरः इव दूरीभवति।

अन्वयः-- यदा किञ्चित् ज्ञः अहं द्विप इव मदान्धः समभवं, तदा सर्वज्ञः अस्मि इति अभवत् अवलिप्तं मम मनः। यदा बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चिद् अवगतं, तदा मूर्खः अस्मि इति ज्वर इव मदः मे व्यपगतः।।

व्याख्या- यदा= यस्मिन् काले, किञ्चित्=अल्पम्, ज्ञः=जानाति इति, अहं द्विपः=गजः, इव मदान्धः=मदेन अन्धः, समभवम्=भूतवान् , तदा=तस्मिन् काले, सर्वज्ञः=सर्वं जानामि इति, अस्मि इति अभवत्=अभूत्, अवलिप्तम्=सगर्वमभवत्, मम= मे, मनः=चित्तम्। यदा= यस्मिन् काले, बुधजनसकाशात्=विद्वज्जनसम्पर्कात्, किञ्चित् किञ्चिद् =स्वल्पं स्वल्पम्, अवगतम्=ज्ञातम्, तदा= तस्मिन् काले, मूर्खः= मूढः, अस्मि इति ज्वरः=संतापः, इव मदः=गर्वम्, मे=मम, व्यपगतः=दूरीभूतः।।

व्याकरणम्- ज्ञः= ज्ञा+क। मदान्धः=मदेन अन्धः(तृ० तत्०)। अवलिप्तम् = अव+लिप्+क्त। अवगतम् =अव+गम्+क्त। व्यपगतः= वि+अप्+गम्+क्त।

भावार्थः-अहं यथाकथञ्चिदपि अल्पज्ञानमासाद्य सर्ववेत्तास्मि इति अहंकारेण गज इव मदान्धः अभवम्। परन्तु यदा विद्वज्जनसम्पर्कात् स्वल्पं स्वल्पं ज्ञातवान्। तदा अहं मूढः अस्मि इति मदीयः मदः ज्वरः इव विनष्टः।

छन्दः-शिखरिणी।

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं,

निरुपमरसं प्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम्।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते,
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम्।। ९।।

अन्वयः- श्वा कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं निरामिषं नरास्थि निरुपमरसं प्रीत्या खादन् सुरपतिम् अपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते। क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुतां न हि गणयति ।।

व्याख्या-श्वा = कुक्कुरः, कृमीनां कुलानि तैः चितं कृमिकुलचितम् = कीटसमूहव्याप्तम्, लालाभिः क्लिनम् लालाक्लिन्नम् = लालासिक्तम्, विगन्धि = दुर्गन्धयुतम्, जुगुप्सितम्=घृणास्पदम्, निर्गतम् आमिषं निरामिषं = मांसरहितम्, नराणाम् अस्थि नरास्थि= मानवकीकसम्, निरुपमरसम् = अपूर्वं स्वादु, प्रीत्या= सानन्देन, खादन् = भक्षयन्, सुराणां पतिं सुरपतिम् = इन्द्रम्, अपि पार्श्वस्थम् = समीपस्थम्, विलोक्य = दृष्ट्वा, न शङ्कते= न सन्दिह्यते। हि=यतोहि, क्षुद्रः=नीचः, जन्तुः = प्राणी, परिग्रहस्य फल्गुतां परिग्रहफल्गुतां =परिग्रहणासारताम्, न गणयति = न विचारयति ।।

व्याकरणम्= लालाक्लिन्नम् = लालाभिः क्लिनम् (तृ 0 तत् 0)। निरामिषम् = निर्गतम् आमिषं यस्मात् तत्, बहुव्रीहिः। निरुपमरसम् = निरुपमो रसः यस्य तत् बहुव्रीहिः। पार्श्वस्थम् = पार्श्व + स्था +क। खादन् = खाद् + शतृ। सुरपतिम् = सुराणां पतिः (ष0तत्0)तम्। विलोक्य= वि + लुक् +ल्यप्।

भावार्थः-कुक्कुरः कीटसमूहव्याप्तं मुखरससिक्तं दुर्गन्धं घृणास्पदं मांसरहितं मानवकीकसं भक्षयन् समीपस्थं सुरपतिं दृष्ट्वा न लज्जते। यतोहि नीचः जीवः स्वीकृतपदार्थस्य निःसारतां न विचारयति।

छन्दः-हरिणी। **अलङ्कारः**- अर्थान्तरन्यासः अप्रस्तुतप्रशंसा च।

शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं,
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम्।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा,
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।। १०।।

प्रसङ्गः-अत्र विवेकरहितजनानां पतनं बहुधा भवति इति कविना वर्णितम्।

अन्वयः - इयं गङ्गा स्वर्गात् शार्वं शिरः, पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरम्, उत्तुङ्गात् महीध्रात् अवनिम्, अपि च अवनेः जलधिम्, अधः अधः स्तोकं पदम् उपगता । अथवा विवेकभ्रष्टानां विनिपातः शतमुखः भवति ।

व्याख्या-इयम् = एषा, गङ्गा = भागीरथी, स्वर्गात्=स्वर्गलोकात्, शार्वम् = शिवस्य, शिरः= मस्तकम्, पशुपतिशिरस्तः = महादेवशिरसः, क्षितिधरम् = हिमालयम्, उत्तुङ्गात् = अत्युन्नतात्, महीध्रात् = हिमालयात्, अवनिम्=पृथिवीम्, अपि च अवनेः = पृथिव्याः, जलधिम् = सागरम्, अधः अधः = नीचान्नीचतरम्, स्तोकं = तुच्छम्, पदम् = स्थानम्, उपगता= प्राप्ता । अथवा विवेकभ्रष्टानाम् = अविवेकिनाम्, विनिपातः = पतनम्, शतमुखः = बहुप्रकारः, भवति = वर्तते।

व्याकरणम्= शार्वम् = शर्वस्य इदम्, शर्व + अण्। पशुपतिशिरस्तः = पशुनां पतिः तस्य शिरः तस्मात्। क्षितिधरम्= क्षितेः धरः तम्। जलधिम् = जल +धा + कि। उपगता = उप + गम् +क्त +टाप् । विनिपातः = वि +नि+ पत् +घञ्। विवेकभ्रष्टानाम् = विवेकात् भ्रष्टाः तेषाम् । शतमुखः= शतानि मुखानि यस्य सः बहुव्रीहिः।

भावार्थः-यथा भागीरथी स्वर्गलोकात् महादेवस्य शिरसि शिवशिरसः हिमालयं हिमालयात् पृथिवीं पृथिवीतः

सागरमेवं क्रमेण निम्ननिम्नतरं स्थानं प्राप्नोति। तथैव अविवेकिनां जनानामधोऽध: पतनं जायते।
छन्द:–शिखरिणी, **अलङ्कार:**–अर्थान्तरन्यास:।

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो,
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ।
व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं,
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्।। ११।।

प्रसङ्ग:– कविना प्रतिपादितं यत् शास्त्रे कथितं सर्वस्य औषधमस्ति परन्तु मूढतानिवारणाय न कोऽपि प्रतिकारोऽस्ति।
अन्वय:– हुतभुक् जलेन, सूर्यातपो छत्रेण, समद: नागेन्द्र: निशिताङ्कुशेन, गोगर्दभौ दण्डेन, व्याधि: भेषजसंग्रहै:, विषं च विविधै: मन्त्रप्रयोगै:, वारयितुं शक्य:। सर्वस्य शास्त्रविहितम् औषधम् अस्ति (किन्तु) मूर्खस्य औषधं नास्ति।
व्याख्या– हितभुक्= हुतं भुङ्क्ते इति अग्नि:, जलेन=वारिणा, छत्रेण=आतपत्रेण, सूर्यातप:=सूर्यस्य आतप: घर्म:, समद: =मदेन सहित:, नागेन्द्र:=गजेन्द्र:, निशिताङ्कुशेन =तीक्ष्णाङ्कुशेन, गोगर्दभौ= गौश्च गर्दभश्च गोरासभौ, दण्डेन = लगुडेन, व्याधि: = रोग:, भेषजसंग्रहै: = औषधसंकलनेन सेवनेन च, विषञ्च = गरलञ्च, विविधै: = अनेकै:, मन्त्रप्रयोगै: = मन्त्रानुष्ठानै:, वारयितुं = दूरीकर्तुं , शक्य: = योग्य:। सर्वस्य =पदार्थजातस्य, शास्त्रविहितम् = शास्त्रसम्मतम्, औषधम् = भेषजम्, अस्ति = विद्यते (किन्तु) मूर्खस्य = मूढजनस्य, औषधम् = प्रतिकार:, नास्ति = न विद्यते।।
व्याकरणम्– हुत+भुज्+क्विप् = हुतभुक्। वारयितुम् = वृ +णिच् +तुमुन्। शक्य: = शक् + यत्।, निशिताङ्कुशेन = निशितश्चासौ अङ्कुश: (कर्म.) तेन। गोगर्दभौ= गौश्च गर्दभश्च (द्वन्द्व)। शास्त्रविहितम् = शास्त्रेण विहितम्(तृ.तत्.) शास् + ष्ट्रन् =शास्त्रम्, विहितम् = वि + धा+क्त।औषधम् = ओष +धा+कि।
भावार्थ:– यथा अनल: जलेन, घर्म: छत्रेण, मदयुक्तगज: तीक्ष्णाङ्कुशेन, गोरासभौ दण्डेन, रोग: भेषजसेवनेन, विषं विविधमन्त्रप्रयोगेण शाम्यति एवं सर्वस्य शास्त्रसम्मतं भेषजमस्ति परन्तु मूर्खजनस्य किमप्यौषधं नास्ति।
छन्द: – शार्दूलविक्रीडितम्।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीन: साक्षात्पशुपुच्छविषाणहीन:।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।। १२।।

प्रसङ्ग:– अत्र कविना वर्णितं यत् साहित्यसंगीतकलारहिता: मानवा: पशुतुल्या: भवन्ति।
अन्वय:– साहित्यसङ्गीतकलाविहीन: (नर:) पुच्छविषाणहीन: साक्षात्पशु: (अस्ति)। । (एष:)तृणं न खादन् अपि जीवमान:(भवति) तत् पशूनां परमं भागधेयम् (अस्ति)।
व्याख्या– साहित्यसङ्गीतकलाविहीन: =हितेन सह सहितं, सहितस्य भाव: तत् साहित्यम्, सम्यग् गीतं सङ्गीतम् गानविद्या, चतु:षष्ठिसंख्याका: कला: ताभि: विहीन: (नर:) पुच्छविषाणहीन: = लाङ्गुलशृङ्गरहित:, साक्षात्पशु: = मूर्तिमान् पशु: (अस्ति)। । (एष:)तृणम् = घासम्, न खादन् = अभक्षयन्, अपि जीवमान:=जीवनं धारयति (भवति) ।तत् पशूनाम्= वास्तविकगवादिजन्तूनाम्, परमम् = चरमम्, भागधेयम् = सौभाग्यम् (अस्ति)।

व्याकरणम्- साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः=साहित्यं च सङ्गीतं च कलाश्च (द्वन्द्वः) ताभिर्विहीनः। पुच्छविषाणहीनः= पुच्छं च विषाणौ चेति (द्वन्द्वः) तैः हीनः। खादन्=खाद्+शतृ। जीवमानः= जीव् +शानच्।

भावार्थः- यः मनुष्यः साहित्यशास्त्रे सङ्गीतकलासु च न किञ्चिद् जानाति सः मूर्तिमान् पशुरस्ति। सः नरः घासं न भक्षयन्नपि जीवति तत् पशूनां महत् सौभाग्यमस्ति। (यदि नरपशुः तृणं खादेत् तर्हि वास्तविकपशूनां कृते भोजनमपि अवशिष्टं न भवेत्)।

छन्दः- उपजातिः, **अलङ्कारः**- रूपकम्।

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।।१३।।

प्रसङ्गः-येषां मनुष्याणां विद्यादिसुगुणाः न सन्ति ते पृथिव्यां मनुष्यरूपेण पशव एव भवन्ति।

अन्वयः- येषां विद्या न, तपो न, दानं न, ज्ञानं न, शीलं न, गुणो न, धर्मः न। ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाः चरन्ति।।

व्याख्या- येषाम्= मनुष्याणाम्, विद्या=ज्ञानकारकं शास्त्रं न, तपः =उपवासव्रतादिकं कष्टं न, दानम् = सत्पात्रे दापनं न, ज्ञानम् = सदसद्विवेकः न, शीलम् = सदाचरणं न, गुणः = दयादाक्षिण्यादिकः न, धर्मः= वेदादिशास्त्रप्रतिपादितः कर्त्तव्यविशेषः न। ते = एतादृशा नराः, मर्त्यलोके =मनुष्यलोके, भुवि = धरायाम्, भारभूताः = भारस्वरूपाः (सन्ति) मनुष्यरूपेण = मानवरूपेण (ते) मृगाः = पशवः , चरन्ति=इतस्ततः विचरन्ति।

व्याकरणम्- मर्त्यलोके = मर्त्यानां लोकः(ष.तत्) तस्मिन्। मनुष्यरूपेण =मनुष्याणां रूपं (तृ.तत्) तेन। मृगाश्चरन्ति = मृगाः + चरन्ति।।

भावार्थः- ये मानवाः विद्यया तपसा दानेन ज्ञानेन चरित्रेण सद्गुणेन धर्मेण च हीनाः सन्ति ते मरणशीले संसारे भारयुक्ताः सन्तः पृथिव्यां मनुष्यरूपेण पशव एव भवन्ति।

छन्दः- उपजातिः, **अलङ्कारः**-रूपकम्।

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह।
न मूर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि।।१४।।

प्रसङ्गः- अत्र श्लोके कविना प्रतिपादितं यत् मूर्खजनसम्पर्कः सर्वथा त्याज्यः।

अन्वयः- वनचरैः सह पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वरम् । सुरेन्द्रभवनेषु अपि मूर्खजनसम्पर्कः न (वरम्)।

व्याख्या- वनचरैः = वने चरन्ति इति अरण्यवासिनः तैः अरण्यवासिभिः, सह= साकम्, पर्वतदुर्गेषु=गिरिदुर्गमेषु स्थानेषु, भ्रान्तम् = भ्रमणम्, वरम् = श्रेयस्करम्। (किन्तु) सुरेन्द्रभवनेषु = सुरपतिप्रासादेषु, अपि मूर्खजनसम्पर्कः = अपि दुष्टजनसंसर्गः, न (वरम्)= नहि श्रेष्ठम्।

व्याकरणम्- वनचरैः = वने+चर्+ट। पर्वतदुर्गेषु= पर्वतानां दुर्गाणि (ष.तत्.) पर्वताः च दुर्गाणि च (द्वन्द्वः) तेषु। पर्वाणि सन्ति एतेषाम् इति पर्वताः, दुःखेन गम्यते इति दुर्गम्। सुरेन्द्रभवनेषु = सुराणाम् इन्द्रः तस्य भवनानि (ष.तत्.) तेषु।

भावार्थः-वन्यपशुभिः सह पर्वतदुर्गेषु निवासः श्रेयस्करः भ्रमणञ्च श्रेयस्करं परन्तु मूर्खजनैः साकं देवराजस्य भवनेषु अपि वासः नैव श्रेष्ठः।

छन्दः- अनुष्टुप्।

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयाऽऽगमाः,
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः,
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका हि मणयो यैरर्घतः पातिताः।।१५।।

प्रसङ्गः- अत्र कविना वर्णितं यत् विदुषामनादरः जडतायाः परिचायकोऽस्ति।

अन्वयः-शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः, शिष्यप्रदेयागमाः, विख्याताः कवयः यस्य प्रभोः विषये निर्धनाः वसन्ति। तत् वसुधाधिपस्य जाड्यम्। हि कवयः अर्थं विना अपि ईश्वराः, (सन्ति) हि कुपरीक्षकाः कुत्स्याः स्युः यैः मणयः अर्घतः पातिताः।

व्याख्या- शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः = शास्त्रैः व्याकरणादिभिः उपस्कृताः परिष्कृताः शब्दाः तैः सुन्दराः गिरः येषां ताः शास्त्र-परिष्कृत-शब्दसुन्दर-रचनाः, शिष्यप्रदेयागमाः = अन्तेवासिप्रदानयोग्याः विद्यारहस्याः, विख्याताः= विशेषेण ख्याताः प्रसिद्धाः, कवयः = काव्यकर्तारः पण्डिताः , यस्य प्रभोः=नृपस्य, विषये = समीपे राज्ये वा, निर्धनाः = दरिद्राः, वसन्ति = निवसन्ति। तत् वसुधाधिपस्य = राज्ञः, जाड्यम्= मान्द्यम्। हि=यतोहि, कवयः= काव्यकर्मकुशलाः, अर्थम् = धनम्, विना अपि ईश्वराः = समर्थाः पूज्याः, (सन्ति) हि = यतोहि, कुपरीक्षकाः = कुत्सिताः परीक्षकाः गुणदोषानभिज्ञाः, कुत्स्याः = निन्दनीयाः, स्युः = भवेयुः, यैः = कुपरीक्षकैः, मणयः = रत्नानि, अर्घतः = मूल्यतः, पातिताः = अल्पमूल्यत्वेन नीताः।

व्याकरणम्= उपस्कृतः= उप+कृ+क्त+सुट्, शिष्यप्रदेयागमाः= शिष्येभ्यः प्रदेयाः आगमाः येषां ते, शिष्य-शास्+क्यप्, प्रदेय-प्र+दा+यत्, आगम-आ+गम्+अप् । विख्याताः= वि+ख्या+क्त+ते। कुत्स्याः = कुत्स्+यत् जाड्यम्= जड + ष्यञ्। अर्घतः = अर्घ + तसिल्। पातिताः= पत्+णिच्+क्त।

भावार्थः- शास्त्ररचनाकुशलाः अन्तेवासिभ्यः ज्ञानप्रदानपटवः लोकप्रसिद्धाः कवयः यस्य नृपस्य प्रदेशे निर्धनाः निवसन्ति तत् नृपतेः एव जाड्यसूचकम्। कविकर्मनिपुणाः कवयस्तु धनं विनापि प्रभवः एव भवन्ति। यदि मणिपरीक्षकाः बहुमूल्यस्य रत्नस्य मूल्यं न जानन्ति तत् तेषामेव निन्दाजनकम्। रत्नानि तु स्वमूल्यानि धारयन्ति एव। अतः कथितमस्ति यत् अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्, **अलङ्कारः**-काव्यलिङ्गम्।

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा-
ऽप्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम्।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं,
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः! कस्तैः सह स्पर्धते।। १६।।

प्रसङ्गः- अत्र श्लोके कविः सप्रमाणं वर्णयति यत् नृपैः सदैव विद्वांसः समादरणीयाः ।

अन्वयः- यत् हर्तुः गोचरं न याति, सर्वदा किमपि शं पुष्णाति, अर्थिभ्यः अनिशं प्रतिपाद्यमानम् अपि परां वृद्धिं प्राप्नोति । कल्पान्तेषु अपि निधनं न प्रयाति, विद्याख्यम् अन्तर्धनं येषाम् (अस्ति) तान् प्रति हे नृपाः! मानम् उज्झत। तैः सह कः स्पर्धते।

व्याख्या- हे नृपाः! = हे राजानः!, यत् = विद्याधनम्, हर्तुः = अपहरणशीलस्य चोरस्य, गोचरम्-दृष्टिपथम्,

न याति - न गच्छति, सर्वदा = सर्वस्मिन् समये कालत्रये, किमपि = अनिर्वचनीयम्, शम् =शुभम्, पुष्णाति= वर्धयति, अर्थिभ्यः = याचकेभ्यः, अनिशम्= सततम्, प्रतिपाद्यमानम् = दीयमानम् अपि, पराम् = विपुलाम्, वृद्धिम् = समृद्धिम्, प्राप्नोति= लभते । कल्पान्तेषु= प्रलयेषु अपि, निधनम् = नाशम्, न प्रयाति = न गच्छति, विद्याख्यम्= विद्यानामकम्, अन्तर्धनम् =गुप्तवित्तम्, येषाम्= विदुषाम् (अस्ति) तान् = विद्याधनान्, प्रति मानम् = अहङ्कारम्, उज्झत = त्यजत । तैः सह = विद्वद्भिः साकम्, कः स्पर्धते = कः स्पर्धां करोति।

व्याकरणम्- हर्तुः= हृ + तृच् , तस्य। गोचरम्=गो+चर्+घ। अर्थिभ्यः = अर्थ +इनि, तेभ्यः। विद्याख्यम्= विद्या +आख्या यस्य।

भावार्थः - न चोरहार्यं सदा शुभङ्करं याचकेभ्यः निरन्तरं प्रदानात् अत्यन्तं वर्धमानं प्रलयेष्वप्यविनाशि एतादृशं विद्याधनं येषां विदुषां विद्यते तान् विदुषः प्रति हे नृपाः ! गर्वं परित्यजत। तैः पण्डितैः सह न कोऽपि स्पर्द्धां कर्तुं शक्नोति।

छन्दः = शार्दूलविक्रीडितम्, **अलङ्कारः** = व्यतिरेकः।

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् माऽवमंस्था-
स्तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां,
न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम्।। १७।।

प्रसङ्गः - तत्त्वज्ञाः विद्वांसः धनलोलुपाः न भवन्ति अतः ते सम्माननीयाः।

अन्वयः- अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् माऽवमंस्थाः लघु तृणमिव लक्ष्मीः तान् न एव संरुणद्धि।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां वारणानाम् विसतन्तुः वारणं न भवति ।

व्याख्या- अधिगतपरमार्थान् = परमश्चासौ अर्थश्च परमार्थः अधिगतः परमार्थः तैः तान् = सदसद्विवेकिनः, विदुषः, = पण्डितान्, मा अवमंस्थाः = मा तिरस्कुरु, लघु = क्षुद्रम्, तृणमिव = घासमिव, लक्ष्मीः = कमला, तान् = पण्डितान्, न एव संरुणद्धि= बाधितुं नैव शक्नोति। अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानाम् = अभिनवः यः मदः दानं तस्य लेखा पङ्क्तिः तया श्यामानि कृष्णवर्णानि गण्डस्थलानि कपोलस्थलानि येषां तेषां वारणानां गजानाम्, विसतन्तुः = पङ्कजनालसूत्रम्, वारणम् = रोधकम्, न भवति = न जायते।

व्याकरणम्-- पण्डितान् = पण्डा + इतच्-तान्। वारणम् = वृ + णिच् +ल्युट्।

भावार्थः - हे राजन् ! तत्त्वज्ञानशीलान् पण्डितान् मा तिरस्कुरु। कमलया ते पण्डिताः क्षुद्रं घासमिव रोद्धुं न शक्यन्ते। यथा नवीनमदेन आर्द्रगण्डस्थलानां गजानां कोमलकमलनालसूत्रं वारणाय न भवति।

छन्दः- मालिनी, **अलङ्कारः** - दृष्टान्तः।

अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव,
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां,
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः।। १८।।

प्रसङ्गः- अस्मिन् श्लोके विदुषां गुणाः कविना प्रशंसिताः। कुपितो ब्रह्मापि हंसस्य यशोऽपहर्तुं नैव शक्नोति।

अन्वयः- नितरां कुपितः विधाता हंसस्य अम्भोजिनीवनविहारविलासम् एव हन्ति । न तु असौ अस्य

दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां वैदग्ध्यकीर्तिम् अपहर्तुम् समर्थः।

व्याख्या= नितान्तम्, कुपितः =क्रुद्धः, विधाता = ब्रह्मा, हंसस्य =मरालस्य, अम्भोजिनीवनविहारविलासम् = कमलिनी–कानन–विहारम्, एव हन्ति =नष्टं कर्तुं शक्नोति । न तु असौ = किन्तु न विधाता, अस्य = हंसस्य, दुग्धजलभेदविधौ = क्षीरनीर–विभागविधाने, प्रसिद्धाम् = ख्याताम्, वैदग्ध्यकीर्तिम् = जगत्प्रसिद्धयशः, अपहर्तुम् = दूरीकर्तुम्, समर्थः = समर्थः भवति।

व्याकरणम्=– नितराम् = नि + तरप् +आम्। कुपितः = कुप् + क्त। विधाता = वि + धा + तृच्। अम्भोजिनीवनविहारविलासम् = अम्भस् + जन् +ड=अम्भज + इनि –ङीप्=अम्भोजिनी। वि + हृ +घञ्=विहार, वि +लस् + घञ्=विलास+तम्। प्रसिद्धाम्= प्र + सिध् +क्त +टाप्। वैदग्ध्यकीर्तिम् =विदग्धस्य भावः= वैदग्धम् तेन कीर्तिः (तृ.तत्.) ताम्। दुग्धजलभेदविधौ= दुग्धञ्च जलञ्च (द्वन्द्वः) तयोः भेदः तस्य विधिः (तत्पु.) तस्मिन् ।

भावार्थः––अत्यन्तं कुपितः ब्रह्मा हंसस्य कमलवनविहारलीलां नशितुं शक्नोति किन्तु कुपितः ब्रह्मापि तेषां हंसानां नीरक्षीरविवेकप्रसिद्धकीर्तिं नंष्टुं नैव समर्थो भवति।

छन्दः–वसन्ततिलका, **अलङ्कारः**–अप्रस्तुतप्रशंसा।

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं, हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः,
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं, या संस्कृता धार्यते,
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं, वाग्भूषणं भूषणम्।। १९।।

प्रसङ्गः– अत्र कविः समुपदिशति यत् वाग्भूषणं भूषणेषु सर्वोत्तमं विद्यते।

अन्वयः– पुरुषं केयूराणि न, चन्द्रोज्ज्वलाः हाराः न, स्नानं न, विलेपनं न, कुसुमं न, अलङ्कृता मूर्धजा न भूषयन्ति। एका संस्कृता वाणी या धार्यते, (सा) पुरुषं समलङ्करोति। खलु भूषणानि क्षीयन्ते । वाग्भूषणं सततं भूषणम्।

व्याख्या– पुरुषम् = मानवम्, केयूराणि = अङ्गदादीनि बाहुभूषणानि, न भूषयन्ति = नालङ्कुर्वन्ति, चन्द्रोज्ज्वलाः = चन्द्रवद् उज्ज्वलाः, हाराः न = कण्ठमाला न, स्नानं न = अभिषेको न, विलेपनं न =अङ्गरागादिविलेपनं न, कुसुमं न = पुष्पं न, अलङ्कृताः = सम्यक् प्रसाधिताः, मूर्धजाः = मूर्ध्नि जाता केशाः न ,(भूषयन्ति)। एका = अद्वितीया, संस्कृता = संस्कारयुक्ता व्याकरणादिदोषरहिता शुद्धा, वाणी = वाक्, या = संस्कृतावाणी, धार्यते = मुखे संस्थाप्यते, (सा)= वाणी, पुरुषम् =मनुष्यम्, समलङ्करोति = भूषयति। यतोहि खलु = निश्चयेन, भूषणानि = केयूर–कटकादीनि, क्षीयन्ते=विनश्यन्ति ।वाग्भूषणम्=संस्कृतवागलङ्करणम्, सततम् = निरन्तरम्, भूषणम्=अलङ्करणमेव भवति।

व्याकरणम्– स्नानम् = स्ना + ल्युट्। विलेपनम् = वि + लिप्+ ल्युट्। अलङ्कृताः = अलम् + कृ + क्त–ते। संस्कृता =सम् + कृ + क्त +टाप् –सुट्। वाग्भूषणम् = वाग् एव भूषणम् (कर्मधा.)।

भावार्थः– मनुष्यं बाहुभूषणानि, समुज्वलाः हाराः, जलावगाहनम्, अङ्गरागलेपनं, कुसुमं, प्रसाधिताः केशाश्च नालङ्कुर्वन्ति। एभिः अलङ्करणसाधनैः मानवस्य शोभा न भवति अपितु व्याकरणादिदोषरहिता शुद्धा या संस्कृता वाणी पुरुषेण धार्यते तया मानवः शोभते, यतोहि लोके प्रसिद्धाः अलङ्काराः कालक्रमेण विनश्यन्ति परन्तु संस्कृत–वाग्भूषणं सततम् अलङ्करणमेव भवति।

छन्दः-शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः** -व्यतिरेकः।

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
विद्या भोगकरी, यशः सुखकरी, विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,*
विद्या राजसु पूज्यते, न हि धनं, विद्याविहीनः पशुः।। २० ।।

प्रसङ्गः-अत्र श्लोके कविना विद्यायाः महत्ता वर्णिता।

अन्वयः- विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम् ,विद्या प्रच्छन्नगुप्तं धनं, विद्या भोगकरी, यशः सुखकरी, विद्या गुरूणां गुरुः। विद्या विदेशगमने बन्धुजनः, विद्या परं दैवतं, विद्या राजसु पूज्यते, हि धनं न। विद्याविहीनः पशुः।

व्याख्या- विद्या = वेदशास्त्रज्ञानात्मिका, नाम= प्रसिद्धवस्तु, नरस्य = मानवस्य, अधिकम् = भूयिष्ठम्, रूपम् = सौन्दर्यम्, विद्या प्रज्छन्नगुप्तम् = गूढरक्षितम्, धनम् = वित्तम्, विद्या भोगकरी = भोगपदार्थान् करोति, यशः सुखकरी = कीर्तिं सुखं च करोति, विद्या गुरूणाम् = पूज्यानाम्, गुरुः = पूज्यतमः। विद्या विदेशगमने = विद्या परदेशयात्रायाम्, बन्धुजनः = सुहृज्जनः, विद्या परम् (पाठान्तरे परा) = श्रेष्ठम्, दैवतम् (पाठान्तरे देवता)= देवः, विद्या राजसु = राजमण्डले, पूज्यते = अर्च्यते, हि = यतोहि, धनं न = वित्तं न। विद्याविहीनः = विद्यारहितः, पशुः=सदसद्विवेकरहितः पशुतुल्यः।

व्याकरणम्- यशः सुखकरी= यशश्च सुखञ्च (द्वन्द्वः) ते करोति। भोगकरी =भोग+कृ+ट+ङीप्। सुखकरी = सुख+कृ + ट+ङीप्। विद्याविहीनः = विद्यया विहीनः।

भावार्थः-विद्या नरस्य अधिकं सौन्दर्यं विद्यते। विद्या निगूढं रक्षितं च धनं वर्तते। विद्यया भोगः लभ्यते। यशांसि सुखानि च प्राप्यन्ते। विद्या पूज्यानां पूज्यतमा, विदेशयात्रायां सुहृज्जनः, श्रेष्ठं दैवतमस्ति। निश्चयेन विद्या राजमण्डले पूज्यते नहि वित्तम्। विद्यारहितः मानवः पशुतुल्य एव जीवति।

छन्दः-शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः**- अनुप्रासः।

** * पाठान्तरे 'परा देवता'**

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं, किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां,
ज्ञातिश्चेदनलेन किं, यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम्।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः, किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि,
व्रीडा चेत्किमु भूषणैः, सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम्।। २१ ।।

प्रसङ्गः-अत्र कविना सुकवितायाः विद्यायाश्च सातिशयमहत्त्वं सुप्रतिपादितम्।

अन्वयः- देहिनां क्षान्तिश्चेत् कवचेन किम्? क्रोधोऽस्ति चेत् अरिभिः किम्?, ज्ञातिश्चेत् अनलेन किं ? यदि सुहृद् (अस्ति) दिव्यौषधैः किं फलम्? यदि दुर्जनाः (सन्ति) सर्पैः किं? यदि अनवद्या विद्या (अस्ति) धनैः किमु? व्रीडा चेद् भूषणैः किमु? यदि सुकविता अस्ति राज्येन किम् (फलम्)?

व्याख्या- देहिनाम् =शरीरधारिणां प्राणिनाम्, क्षान्तिश्चेत् = यदि क्षमा अस्ति, कवचेन = वर्मणा, किं फलम् = किं प्रयोजनम् ? क्रोधोऽस्ति चेत् = यदि कोपः विद्यते, अरिभिः =शत्रुभिः, किं (फलम्) = किं प्रयोजनम् ? ज्ञातिश्चेत् =यदि दायादः बन्धुवर्गः अस्ति, अनलेन किं = अग्निना किं प्रयोजनम् ? यदि सुहृद् = मित्रं चेत् (अस्ति), दिव्यौषधैः = सिद्धौषधैः, किं फलम् = किं प्रयोजनम् ? यदि दुर्जनाः = खलाः

(सन्ति), सर्पैः= भुजङ्गैः, किम् = किं प्रयोजनम् ?, यदि अनवद्या = दोषरहिता, विद्या = ज्ञानम् (अस्ति), धनैः = वित्तैः , किमु = किं फलम्?, चेत् व्रीडा = यदि लज्जा अस्ति, भूषणैः = अलङ्कारैः, किमु = किं प्रयोजनम्?, यदि सुकविता = चेत् पाण्डित्यं कवित्वं वा, अस्ति = विद्यते, राज्येन = राष्ट्रेण, किम् = किं प्रयोजनम् ?

व्याकरणम्-क्षान्तिः = क्षम् +क्तिन्। सुकविता = सु+कव्+इन्+तल्+टाप्।

भावार्थः- यदि नराणां क्षमा विद्यते तर्हि कवचस्यावश्यकता नास्ति, यदि कोपोऽस्ति शत्रुभिः किं प्रयोजनम्? क्रोध एव शत्रुरिति। यदि बन्धुजनाः सन्ति तर्हि अनलस्यावश्यकता न वर्तते, यदि सन्मित्राणि सन्ति तर्हि दिव्यौषधीनामावश्यकता नास्ति, यदि खलजनाः समीपे विद्यन्ते तर्हि सर्पाणां काऽवश्यकता यदि सुविद्यास्ति धनैः किं प्रयोजनम्? यदि लज्जा वर्तते तर्हि भूषणानां नाऽवश्यकता, यदि कवित्वं पाण्डित्यं वास्ति तर्हि राज्येन किं फलम्?अर्थात् राज्यस्य न कापि आवश्यकता ।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः**- अर्थापत्तिः।

दाक्षिण्यं स्वजने, दया परिजने, शाठ्यं सदा दुर्जने,
प्रीतिः साधुजने, नयो नृपजने, विद्वज्जने चार्जवम्।
शौर्यं शत्रुजने, क्षमा गुरुजने, नारीजने धूर्तता,
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः।। २२।।

प्रसङ्गः- अस्मिन् श्लोके महाकविना सांसारिकजीवनस्य लोकव्यवहारनियमः सुवर्णितः।

अन्वयः- स्वजने दाक्षिण्यं, परिजने दया, दुर्जने सदा शाठ्यं, साधुजने प्रीतिः, नृपजने नयः, विद्वज्जने च आर्जवम्, शत्रुजने शौर्यं, गुरुजने क्षमा, नारीजने धूर्तता, ये च पुरुषाः एवं कलासु कुशलाः तेषु एव लोकस्थितिः।

व्याख्या- स्वजने = बन्धुजने, दाक्षिण्यम् = औदार्यम्, परिजने = सेवकजने, दया =कृपा, दुर्जने = खलजने, सदा = सर्वदा, शाठ्यम्= वञ्चकत्वम्, साधुजने = सुजने, प्रीतिः = स्नेहः, नृपजने = नृपतौ, नयः = नीतिः, विद्वज्जने = पण्डितजने, च आर्जवम्= सरलता, शत्रुजने = रिपुजने, शौर्यम् = शूरता, गुरुजने = पूज्यवर्गे, क्षमा = सहिष्णुता, नारीजने = स्त्रीजने, धूर्तता = वञ्चकता, ये च पुरुषाः = नराः, एवं कलासु = जनरञ्जनविद्यासु, कुशलाः = निपुणाः, तेषु = मनुष्येषु, एव = हि, लोकस्थितिः = संसारव्यवहारः।

व्याकरणम्- स्वजने = स्वस्य जनः (ष.तत्.)तस्मिन्। दाक्षिण्यम् = दक्षिणस्य भावः -दक्षिण + ष्यञ्। शाठ्यम् = शठस्य भावः - शठ + ष्यञ्। प्रीतिः = प्री + क्तिन्। नयः = नी + अच्। आर्जवम् = ऋजोः भावः - ऋजु + अण्। नृपजने = नृपः चासौ जनः (कर्म.) तस्मिन्। विद्वज्जने= विद्वान् चासौ जनः(कर्म.) तस्मिन्। लोकस्थितिः = लोकस्य स्थितिः (ष.तत्)।

भावार्थः- पुत्रभार्यादिप्रियजने औदार्यं, भृत्यवर्गे कृपा, खलजने शठता, सज्जने प्रीतिभावः, राज्ञि नीतिः, विद्वत्सु सारल्यं, रिपौ पौरुषं, पूज्यजने क्षमा, स्त्रीषु धृष्टता - एवमेतासु कलासु ये जनाः कुशलाः तेष्वेव लोकस्थितिः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः** - काव्यलिङ्गम्।

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि सत्यं,

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिं,
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।। २३।

प्रसङ्गः– प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके सतां सङ्गतेः महत्त्वं कविना वर्णितम्।

अन्वयः– कथय सत्सङ्गतिः पुंसां किं न करोति ? (सा) धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति , मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति, चेतः प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति।

व्याख्या– कथय = वद, सत्सङ्गतिः = सज्जनसमागमः, पुंसाम् = नराणाम्, किं न करोति = किं न साधयति? अर्थात् सर्वं करोति। (सा) = सतां सङ्गतिः, धियः = बुद्धेः, जाड्यम् = मन्दताम्, हरति = दूरीकरोति, वाचि = वचने, सत्यम् = ऋतम्, सिञ्चति = प्रयच्छति, मानोन्नतिम् =आदरसम्मानम्, दिशति = सम्पादयति, पापम् = कल्मषम्, अपाकरोति = दूरीकरोति, चेतः = मनः, प्रसादयति =आनन्दयति, दिक्षु = आशासु, कीर्तिम् = यशः, तनोति = विस्तारयति।

व्याकरणम् – सतां सङ्गतिः (ष.तत्.)। सङ्गतिः =सम् + गम् + क्तिन्। जाड्यम् = जडस्य भावः = जड + ष्यञ् । सत्यम् = सते हितम् – सत् + यत्। मानोन्नतिम् = मानः = मन् + घञ्। उन्नतिः = उद् +नम् +क्तिन्। मानस्य उन्नतिः (ष.तत्.)।

भावार्थः– सज्जनानां समागमः मनुष्याणां सर्वं साधयति – एषा मतेः मन्दतां नाशयति, वाण्यां सत्यं पल्लवयति, मानाधिक्यं ददाति, पापानि दूरीकरोति, चित्तं निर्मलीकरोति, दिगन्तरेषु यशः विस्तारयति।

छन्दः – वसन्ततिलका। अलङ्कारः – बहूनां क्रियाणां समुच्चयात् समुच्चयालङ्कारः।

जयन्ति ते सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः।
नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयम्।। २४।।

प्रसङ्गः– प्रस्तुतश्लोके कविना कवीश्वराणां लोकोत्तरं महत्त्वं प्रतिपादितम्।

अन्वयः – सुकृतिनः रससिद्धाः ते कवीश्वराः जयन्ति, येषां यशः काये जरामरणजं भयं नास्ति ।

व्याख्या– सुकृतिनः = पुण्यवन्तः, रससिद्धाः = शृङ्गारादिरसेषु पारङ्गताः, ते = प्रसिद्धाः, कवीश्वराः = महाकवयः, जयन्ति = सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, येषाम् = महाकवीनाम्, यशःकाये = कीर्तिशरीरे, जरामरणजम् = जरामरणाभ्यां जातम्, भयम् = भीतिः, नास्ति = न विद्यते।

व्याकरणम्– कवीश्वराः = कविषु ईश्वराः (स.तत्.)। सुकृतिनः = सुकृतम् अस्ति एतेषाम् ते। रससिद्धाः = रसेषु सिद्धाः (स.तत्.)। यशःकाये = यशः एव कायः (कर्म.) तस्मिन्। जरामरणजम् = जरा च मरणं च (द्वन्द्वः) ताभ्यां जायते इति।

भावार्थः– शृङ्गारादिरसेषु निपुणाः क्रान्तदर्शिनः महाकवयः महामहिमशालिनः भवन्ति। तेषां कवीनां कीर्तिशरीरे जरामरणाभ्यामुत्पन्नं भयं न वर्तते।

छन्दः– अनुष्टुप्। **अलङ्कारः** –श्लेषमूला लुप्तोपमा।

सूनुः सच्चरितः, सती प्रियतमा, स्वामी प्रसादोन्मुखः,
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो, निष्क्लेशलेशं मनः।
आकारो रुचिरः, स्थिरश्च विभवो, विद्यावदातं मुखं,
तुष्टे विष्टपकष्टहारिणि हरौ सम्प्राप्यते देहिना।। २५।।

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् कविना वर्णितं यत् भगवतः विष्णोः दयया मनुष्यः सर्वविधानि सुखानि लभते।

अन्वयः- विष्टपकष्टहारिणि हरौ तुष्टे देहिना सच्चरितः सूनुः, सती प्रियतमा, प्रसादोन्मुखः स्वामी, स्निग्धं मित्रम्, अवञ्चकः परिजनः, निष्क्लेशलेशं मनः , रुचिरः आकारः, स्थिरः विभवः, विद्यावदातं च मुखं सम्प्राप्यते।

व्याख्या- विष्टपकष्टहारिणि = विष्टपस्य जगतः कष्टानि दुःखानि हरति नाशयति विष्टपकष्टहारी तस्मिन् = संसारदुःखनाशके, हरौ = विष्णौ, तुष्टे = प्रसन्ने, देहिना = मानवेन, सच्चरितः = सदाचारी, सूनुः = पुत्रः, सती = साध्वी, प्रियतमा = पत्नी, प्रसादोन्मुखः = सुप्रसन्नः , स्वामी = प्रभुः, स्निग्धम् = स्नेहयुक्तम्, मित्रम् = सखा, अवञ्चकः = विश्वस्तः, परिजनः = भृत्यवर्गः, निष्क्लेशलेशम् = सर्वथादुःखविरहितम्, मनः = चित्तम्, रुचिरः = सुन्दरः, आकारः = आकृतिः, स्थिरः = स्थायी, विभवः = धन-सम्पत्तिः, विद्यावदातम् = ज्ञानेन भास्वरम्, च मुखम् = वदनम्, सम्प्राप्यते = सम्यग् लभ्यते।

व्याकरणम् - सच्चरितः = सत् चरितं यस्य सः (बहुव्रीहिः)। प्रसादोन्मुखः = प्रसादे उन्मुखः (तत्पु.)। अवञ्चकः = न वञ्चकः (नञ् तत्.)। विद्यावदातम् = विद्यया अवदातम् (तत्पु.)।

भावार्थः - यदा संसारस्य पालकः हरिः प्रसन्नो भवति तदा सदाचारी पुत्रः, पतिव्रता स्त्री, प्रसन्नः प्रभुः, स्नेहयुक्तं सुहृद्, विश्वस्तः सेवकवर्गः, दुःखरहितं मनः, शोभनं रूपं, स्थिरम् ऐश्वर्यं, ज्ञानेन च सुन्दरं मुखं - इत्येतत् सर्वं सम्यग् लभ्यते।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः** - अनुप्रासः।

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः, सत्यवाक्यं,
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम्।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो, गुरुषु च विनयः , सर्वभूतानुकम्पा,
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः।। २६।।

प्रसङ्गः- कविः समुपदिशति यत् मानवैः सदा कल्याणमार्गे चलनीयं येन लोकयात्रा प्रशस्ता भवेत्।

अन्वयः- प्राणाघातात् निवृत्तिः, परधनहरणे संयमः, सत्यवाक्यं, काले शक्त्या प्रदानम्, परेषां युवतिजनकथामूकभावः, तृष्णास्रोतोविभङ्गः, गुरुषु विनयः , सर्वभूतानुकम्पा च, एषः सर्वशास्त्रेषु सामान्यः अनुपहतविधिः श्रेयसां पन्थाः।

व्याख्या- प्राणाघातात् = जीवनघातात्, निवृत्तिः = विरामः, परधनहरणे = परद्रव्यलुण्ठने, संयमः = मनसो निग्रहः, सत्यवाक्यम् = सत्यभाषणम्, यथाकालं यथाशक्ति दानं काले = समये, शक्त्या = यथाशक्ति, प्रदानम् = द्रव्यादिप्रदानम्, परेषाम् = अन्येषाम्, युवतिजनकथामूकभावः = युवतिजनानां स्त्रीणां कथासु वार्तासु मूकभावः मौनम्, तृष्णास्रोतोविभङ्गः = तृष्णायाः लोभस्य स्रोतांसि प्रवाहाः तेषां विभङ्गः अवरोधः= लोभप्रवाहावरोधः, गुरुषु = पूज्येषु, विनयः = विनम्रता, सर्वभूतानुकम्पा = सर्वप्राणिदया, च एषः = अयम्, सर्वशास्त्रेषु = अखिलवेदादिशास्त्रेषु, अनुपहतविधिः = अनवरुद्धविधानम्, श्रेयसां = मङ्गलानाम्, सामान्यः = सकलजनसाधारणः, पन्थाः = मार्गः।

व्याकरणम्- प्राणाघातात् निवृत्तिः= प्राणानाम् आघातः (तत्पु.) तस्मात् निवृत्तिः, परधनहरणे = परेषां धनानि तेषां हरणं (तत्पु.)तस्मिन्, सत्यवाक्यम् = सत्यं च तत् वाक्यम् (कर्म.), तृष्णास्रोतोविभङ्गः = तृष्णायाः स्रोतांसि, तेषां विभङ्गः, सर्वशास्त्रेषु = सर्वाणि च तानि शास्त्राणि (कर्म.) तेषु, अनुपहतविधिः =

अनुपहत: विधि: यस्य स: (बहु.)।

भावार्थ:- जीवहत्यात: विराम:, परद्रव्यलुण्ठने संयम:, यथाकालं यथाशक्ति दानं, परनारीणां कथाश्रवणे मौनाचरणं, लोभप्रशमनं, पूज्यजनेषु आदर:, सर्वप्राणिषु दयाभाव:- इत्थं सर्वशास्त्रेषु कथित: मङ्गलमार्गोऽस्ति।

छन्द:- स्रग्धरा-म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचै:,
प्रारभ्य विघ्नविहिता विरमन्ति मध्या:।
विघ्नै: पुन: पुनरपि प्रतिहन्यमाना:,
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति।। २७।।

प्रसङ्ग: - अत्र कवि: अधम-मध्यम-उत्तमजनानां कार्यकरणे कीदृशी स्थिति: भवति तत् वर्णयति।

अन्वय:- नीचै: विघ्नभयेन न प्रारभ्यते खलु, मध्या: प्रारभ्य विघ्नविहिता: विरमन्ति, उत्तमजना: विघ्नै: पुन: पुन: प्रतिहन्यमाना: अपि प्रारब्धं न परित्यजन्ति।

व्याख्या- नीचै: = अधमजनै:, विघ्नभयेन = प्रत्यूहभीत्या, न प्रारभ्यते = न कार्यारम्भ: क्रियते, खलु, मध्या: = मध्यमकोटिजना:, प्रारभ्य = कार्यारम्भं कृत्वा, विघ्नविहिता: = विघ्नपीडिता:, विरमन्ति = मध्ये एव कार्यं त्यजन्ति, उत्तमजना: = श्रेष्ठजना:, विघ्नै: = प्रत्यवायै: पुन: पुन: = वारं वारं, प्रतिहन्यमाना: = पीड्यमाना:, अपि प्रारब्धम् = क्रियमाणं कार्यं, न परित्यजन्ति = मध्ये त्यागं न कुर्वन्ति।

व्याकरणम्- विघ्नभयेन = विघ्नेभ्य: भयं (तत्पु.)तेन। विघ्नविहिता = विघ्नै: विहिता (तत्पु.)। प्रारभ्य = प्र +आ +रभ् + ल्यप्। प्रतिहन्यमाना: = प्रति + हन्+ शानच्, , प्रारब्धम् = प्र + आ + रभ् + क्त।

भावार्थ:- संसारे त्रिविधा: जना: विद्यन्ते। अधम-मध्यम-उत्तमाश्च। अधमजना: विघ्नभयेन कार्यस्यारम्भमेव न कुर्वन्ति। मध्यमजना: कार्यारम्भं कृत्वा मध्ये एव कार्यं त्यजन्ति परन्तु उत्तमजना: प्रत्यवायै: वारं वारं प्रताडिता: सन्तोऽपि प्रारब्धं कार्यं न परित्यजन्ति।

छन्द:- वसन्ततिलका।

असन्तो नाऽभ्यर्थ्या:, सुहृदपि न याच्य: कृशधन:,
प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम्।
विपद्युच्चै: स्थेयं, पदमनुविधेयं च महतां,
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्।। २८।।

प्रसङ्ग:- श्लोकेऽस्मिन् कवि: समुपदिशति यत् महापुरुषै: समुपदिष्ट: मार्ग: सज्जनै: सदैवानुसरणीय:।

अन्वय:- असन्त: न अभ्यर्थ्या:, कृशधन: सुहृदपि न याच्य:, प्रिया न्याय्या वृत्ति:, असुभङ्गे अपि मलिनम् असुकरम्। विपदि उच्चै: स्थेयं, महतां च पदम् अनुविधेयम्, इदं विषमम् असिधाराव्रतं सतां केन उद्दिष्टम्।

व्याख्या- -असन्त: = असज्जना:, न अभ्यर्थ्या: = न प्रार्थनीया:, कृशधन: = अल्पवित्त:, सुहृदपि = मित्रमपि, न याच्य: = न प्रार्थनीय:, न्याय्या= न्याययुक्ता, वृत्ति: = आजीविका, प्रिया = इष्टा, असुभङ्गे = प्राणघाते, अपि मलिनम् = कुत्सितं कर्म, असुकरम्= न करणीयम्। विपदि = आपदि, उच्चै: = उच्चमना:, स्थेयम् = स्थातव्यम्, महताम् = श्रेष्टजनानाम्, च पदम्= च स्थानम्, अनुविधेयम्= वर्तितव्यम्, इदम् = एतत्, विषमम् = कठिनम्, असिधाराव्रतम् = खड्गधारावत्तीक्ष्णव्रतम्, सताम् = सज्जनानाम्, केन = केनापि विशिष्टपुरुषेण, उद्दिष्टम्= उपदिष्टम्।

व्याकरणम्- -असन्तः = न सन्तः(नञ् तत्.), कृशधनः = कृशं धनं यस्य सः (बहुव्रीहिः), असुभङ्गे = असूनां भङ्गः (ष.तत्.) तस्मिन्,असिधाराव्रतम् = असेः धारा इव व्रतम्, याच्यः = याच् + ण्यत्, अनुविधेयम्= अनु + वि+ धा +यत्,उद्दिष्टम्=उद् + इष् +क्त।

भावार्थः- दुर्जनाः न याचनीयाः, दीनः सखापि न प्रार्थनीयः, न्यायोचिता आजीविका आलम्बनीया, प्राणसङ्कटेऽपि अकर्म न करणीयम्, विपत्तौ मानोन्नतिः न त्यक्तव्या, सज्जनानां मार्गः अनुसरणीयः। एतादृशं कठिनं खड्गवत्व्रतं महापुरुषैः सज्जनानां कृते कल्पितम्।

छन्दः- शिखरिणी, **अलङ्कारः**- समुच्चयः।

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टां दशा-
मापन्नोऽपि विपिन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भ-कवल-ग्रासैकबद्धस्पृहः,
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी।। २९ ।।

प्रसङ्गः- कविना वर्णितं यत् मानिनः जनाः सङ्कटेष्वपि दुर्वृत्तिं न स्वीकुर्वन्ति।

अन्वयः- क्षुत्क्षामोऽपि, जराकृशः अपि, शिथिलप्राणः अपि, कष्टां दशाम् आपन्नः अपि, विपिन्नदीधितिः अपि मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भ-कवल-ग्रासैकबद्धस्पृहः मानमहतामग्रेसरः केसरी प्राणेषु नश्यत्सु अपि किं जीर्णं तृणमत्ति ?

व्याख्या- क्षुत्क्षामोऽपि = अतिबुभुक्षितः अपि, जराकृशः अपि =वृद्धावस्थया दुर्वलः अपि, शिथिलप्राणः अपि = क्षीणशक्तिः अपि, कष्टां = क्लेशयुक्ताम्, दशाम्= अवस्थाम्, आपन्नः अपि = सम्प्राप्तः अपि , विपिन्ना = क्षीणा, दीधितिः अपि = कान्तिः अपि, मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भ-कवल-ग्रासैकबद्धस्पृहः = मदयुक्ताः ये इभेन्द्राः गजेन्द्राः तेषां विभिन्ना विदारिता ये कुम्भाः कपोलाः तेषां कवलस्य (पाठान्तरे पिशितस्य) मांसस्य ग्रासे भक्षणे एकं केवलं बद्धा नियता स्पृहा रुचिः यस्य सः = मत्त-गजराज-विदारित-कुम्भ-मांस-भक्षणे एव रुचिशीलः, मानमहताम् = मानेन अभिमानेन महताम् उन्नतानाम्, अग्रेसरः = अग्रगण्यः, केसरी = सिंहः, प्राणेषु = असुषु, नश्यत्सु = प्रयाणेषु अपि, किं जीर्णं = किं शुष्कम्, तृणम् = घासम्, किम् अत्ति = किं खादति ? अर्थात् कदापि न खादति।

व्याकरणम्- जराकृशः = जरया कृशः(तत्पु.)। क्षुत्क्षामः = क्षुध् +क्विप्, क्षामः = क्षै +क्त + म । आपन्नः = आ + पद् +क्त । विभिन्नः = वि + भिद् + क्त। केसरी = प्रशस्ताः केसराः सन्ति अस्य इति । शिथिलप्राणः = शिथिलाः प्राणाः यस्य सः (बहुव्रीहिः)।

भावार्थः- बुभुक्षया कृशः, शिथिलप्राणः, विपत्तिग्रस्तः, नष्टकान्तिः अपि मत्त-गजराज-विदारित-कुम्भ-मांसभोजी स्वाभिमानी पशुपतिः सिंहः प्राणप्रयाणकालेऽपि शुष्कं घासं कदापि न भक्षयति। अर्थात् स्वाभिमानी जनः कष्टेषु अपि कुकार्यं न करोति।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः**-:- अप्रस्तुतप्रशंसा।

स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं,
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं,
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम्।।३०।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके कविः वर्णयति यत् प्रत्येकं जनः कष्टापन्ने सति स्वपुरुषार्थानुसारं फलं कामयते तदनुसारं कार्यमपि करोति।

अन्वयः- श्वा स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसम् अपि अस्थिकं लब्ध्वा परितोषम् एति, तु तत् तस्य क्षुधाशान्तये न (अस्ति)। सिंहः अङ्कमागतम् अपि जम्बुकं त्यक्त्वा द्विपं निहन्ति, कृच्छ्रगतः अपि सर्वः जनः सत्त्वानुरूपं फलं वाञ्छति ।

व्याख्या- श्वा = कुक्कुरः, स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनम् = स्वल्पः लेशमात्रस्थितः स्नायुश्च वसा च तयोः अवशेषः अवशिष्टभागः तेन मलिनम् = किञ्चिदवशिष्टस्नायुवसावशेषमलदूषितम्, निर्मांसम् = मांसरहितम्, अपि अस्थिकम् (पाठान्तरे निर्मांसमप्यस्थि गोः) = कीकसम्, लब्ध्वा = प्राप्य, परितोषम् = सन्तुष्टिम्, एति = प्राप्नोति, तु = किन्तु, तत् तस्य = तत् कीकसं शुनकस्य, क्षुधाशान्तये = बुभुक्षानिवारणाय न (अस्ति)। सिंहः = केसरी, अङ्कम् = उत्सङ्गम्, आगतम् = समायातम्, अपि जम्बुकम् = शृगालम्, त्यक्त्वा = विहाय, द्विपम् = गजम्, निहन्ति = मारयति, कृच्छ्रगतोऽपि = सङ्कटापन्नोऽपि , सर्वः जनः = सर्वः लोकः, सत्त्वानुरूपम् = स्वशक्त्यानुरूपम्, फलम् = लाभम्, वाञ्छति = इच्छति।

व्याकरणम्- निर्मांसम् = निर्गतं मासं यस्मात् तत्। अस्थिकम् = अस्थि +कन्। लब्ध्वा = लभ् + क्त्वा। परितोषम् = परि+तुष् +घञ् +तम्। अङ्कमागतम् = अङ्कम् + आ + गम् +क्त। त्यक्त्वा = त्यज् +क्त्वा। द्विपम् = द्वाभ्यां पिबति इति (उपपदस.) कृच्छ्रगतः =कृच्छ्रं गतः (तत्पु.)। सत्त्वानुरूपम् = सत्त्वस्य अनुरूपम् (तत्पु.)।

भावार्थः- किञ्चिदवशिष्टस्नायुवसावशेषमलदूषितम् अस्थि प्राप्य शुनकः सन्तुष्यति यद्यपि तत् तस्य बुभुक्षानिवारणाय पर्याप्तं नास्ति। परन्तु सिंहः उत्सङ्गं समायातमपि शृगालं त्यक्त्वा गजं विदारयति। वस्तुतस्तु सङ्कटापन्नोऽपि सर्वो लोकः स्वशक्त्यानुरूपमेव लाभमभिलषति।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः** - अप्रस्तुतप्रशंसा अर्थान्तरन्यासश्च।

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं,
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते, गजपुङ्गवस्तु,
धीरं विलोकयति, चाटुशतैश्च भुङ्क्ते।। ३१।।

प्रसङ्गः- अत्र कविः क्षुद्रजन्तोः महतां च प्रकृतिं वर्णयति।

अन्वयः- श्वा पिण्डदस्य (पुरतः) लाङ्गूलचालनम् अधः चरणावपातं भूमौ च निपत्य वदनोदरदर्शनं कुरुते। तु गजपुङ्गवः तु धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते।

व्याख्या- श्वा = शुनकः, पिण्डदस्य = पिण्डम् अन्नं ददाति इति तस्य = अन्नदातुः, (पुरतः) लाङ्गूलचालनम् = पुच्छसञ्चालनम्, अधः = नीचैः, चरणावपातम् = पादपतनम्, भूमौ = धरायाम्, निपत्य = पतित्वा, वदनोदरदर्शनम् = वदनम् उदरं च तयोः दर्शनं =मुख-जठरयोः प्रदर्शनं च, कुरुते = करोति। तु = परन्तु, गजपुङ्गवः = गजराजः, धीरम् =गम्भीरम्, विलोकयति = पश्यति, चाटुशतैश्च = अनेकप्रियोक्तिभिः, भुङ्क्ते = खादति।

व्याकरणम् - पिण्डदस्य= पिण्ड + दा + क = तस्य। लाङ्गूलचालनम् = लाङ्गूलस्य चालनम् = चल् + णिच् + ल्युट्। चरणावपातम् =चरणयोः अवपातः - अव +पत् +घञ्। निपत्य = नि +पत् +ल्यप्।

वदनोदरदर्शनम् = वदनं च उदरं च (द्वन्द्वः) तयोः दर्शनम् = दृश् + ल्युट्। गजपुङ्गवः = गजेषु गजानां च (तत्पु.)पुङ्गवः। चाटुशतैः = चाटूनां शतानि (तत्पु.)तैः।

भावार्थः– क्षुद्रजन्तुः कुक्कुरः भोजनदातुः स्वामिनः पुरतः पुच्छचालनं नीचैः पादपतनं पृथिव्यां च पतित्वा मुखोदरप्रदर्शनं करोति परन्तु उत्तमः जन्तुः गजराजः शान्तमनसा पश्यति अनेकमधुरवचनैः च खादति।

छन्दः– बसन्ततिलका। **अलङ्कार** :– अनुप्रासः अप्रस्तुतप्रशंसा च ।

परिवर्तिनि संसारे, मृतः को वा न जायते।
स जातो येन जातेन, याति वंशः समुन्नतिम्।। ३२ ।।

प्रसङ्गः–कविः प्रतिपादयति यत् तस्य जन्म सार्थकं भवति येन स्वकुलस्य समुन्नतिः कृता।

अन्वयः– परिवर्तिनि संसारे मृतः कः वा न जायते। स जातः येन जातेन वंशः समुन्नतिं याति ।

व्याख्या– परिवर्तिनि = परिवर्तनशीले, संसारे = जगति, कः (वा)= पुरुषः, न मृतः = प्रेत्यः, (कः) वा न जायते = नोत्पन्नो भवति। सः = पुमान्, जातः = उत्पन्नः, येन जातेन = येनोत्पन्नेन, वंशः = कुलम्, समुन्नतिम् = समुत्कर्षम्, याति = प्राप्नोति गच्छति।

व्याकरणम्– मृतः = मृ + क्त। जातः = जन् + क्तः। समुन्नतिम् = सम् + उद् + नम् + क्तिन्।

भावार्थः– अस्मिन् परिवर्तनशीले संसारे कः पुरुषः न म्रियते जायते वा। सर्वे एव जन्ममृत्युशीलाः सन्ति। वस्तुतस्तु तस्य जन्म सार्थकं भवति यस्य जन्मना कुलं समृद्धिमधिगच्छति।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च इति गीतायाम्।

छन्दः– अनुष्टुप्। **अलङ्कारः**– काव्यलिङ्गम्।

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य, शीर्यते वन एव वा।। ३३।।

प्रसङ्गः– स्वाभिमानिनः जनस्य वृत्तिद्वयं भवति।

अन्वयः– मनस्विनः कुसुमस्तबकस्य इव द्वयी वृत्तिः (भवति) सर्वलोकस्य मूर्ध्नि वा (तिष्ठति), वन एव वा शीर्यते ।।

व्याख्या– मनस्विनः = स्वाभिमानिनः, कुसुमस्तबकस्य = पुष्पगुच्छस्य, इव = सदृशी, द्वयी = द्विविधा, वृत्तिः = स्थितिः (भवति) सर्वलोकस्य = सकलजनस्य, मूर्ध्नि = शिरसि, वा (तिष्ठति), वन = कानने ,एव = हि, वा शीर्यते = जीर्यते।

व्याकरणम्– मनस्विनः = मनस्+विनि। द्वयी = द्वि + तयप् + ङीप्। वृत्तिः = वृत् + क्तिन्।

भावार्थः– स्वाभिमानिनः जनस्य पुष्पगुच्छ इव स्वभावद्वयं भवति। पुष्पगुच्छः सर्वेषां जनानां मस्तके तिष्ठति अथवा कानने एव पतित्वा विनश्यति। इत्थं धीराः जनाः सर्वेषां मध्ये उच्चस्थानं लभन्ते वा तदभावे अरण्ये वा एकान्ते जीर्णतां प्राप्नुवन्ति।

छन्दः– अनुष्टुप्। **अलङ्कारः**– उपमा।

सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषा–
स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते।
द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ,
भ्रातः! पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषाकृतिः।। ३४।।

प्रसङ्गः-अत्र कविः वर्णयति यत् पराक्रमी जनः विपरीतपरिस्थितावपि दुर्बलशत्रून् न प्रहरति।

अन्वयः- हे भ्रातः! पश्य बृहस्पतिप्रभृतयः अन्येऽपि पञ्चषाः सम्भाविताः (ग्रहाः) सन्ति विशेषविक्रमरुचिः शीर्षावशेषाकृतिः दानवपतिः एषः राहुः तान् प्रति न वैरायते। भास्वरौ दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ द्वावेव पर्वणि ग्रसते।

व्याख्या- हे भ्रातः! = हे सखे ! पश्य = विलोकय, बृहस्पतिप्रभृतयः = सुरगुरुप्रभृतयः मङ्गल-बुध-शुक्र-शनि-रूपाः, अन्येऽपि = इतरेऽपि, पञ्चषाः = पञ्च वा षड् वा, सम्भाविताः = श्रेष्ठाः (ग्रहाः) सन्ति = विद्यन्ते, विशेषविक्रमरुचिः = पराक्रम-प्रदर्शनाभिलाषः, शीर्षावशेषाकृतिः = शिरो मात्रावशिष्टाकारः, दानवपतिः = दनुजस्वामी, एषः = अयम्, राहुः =स्वर्भानुः, तान् प्रति = बृहस्पत्यादीन् पञ्चषड्ग्रहान् प्रति, न वैरायते = शत्रुतां न करोति। भास्वरौ = तेजस्विनौ, दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ = सूर्यचन्द्रौ, द्वौ = उभौ, एव पर्वणि =अमावास्यायां पूर्णिमायां च, ग्रसते = आक्रमते।

व्याकरणम्- पञ्चषाः = पञ्च वा षड् वा (बहुव्रीहिः)। विशेषविक्रमरुचः = विशेषे विक्रमे रुचिः यस्य सः (बहुव्रीहिः)। शीर्षावशेषाकृतिः = शीर्षमेव अवशेषो यस्याः सा इति शीर्षावशेषा, सैव आकृतिर्यस्य सः (बहुव्रीहिः)। दानवपतिः= दानवानां पतिः (तत्पु.)। दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ = दिनेश्वरश्च निशाप्राणेश्वरश्च (द्वन्द्वः)। सम्भाविताः = सम् +भू + णिच् + क्त।

भावार्थः- यद्यपि बृहस्पतिप्रभृतयः पञ्च वा षड्वा श्रेष्ठा ग्रहाः सन्ति किन्तु पराक्रमप्रदर्शनाभिलाषी शीर्षावशिष्टः एव दानवराजः राहुः तान् ग्रहान् प्रति शत्रुतां न करोति अपितु तेजस्विनौ सूर्यचन्द्रौ एव अमावास्यायां पूर्णिमायां च आक्रमते।

छन्दः - शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः**- अप्रस्तुतप्रशंसा।

वहति भुवनश्रेणिं शेषः फणाफलकस्थितां,
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स च धार्यते।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दहह ! महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः।। ३५।।

प्रसङ्गः- अत्र कविः महतां महत्तां वर्णयति।

अन्वयः- शेषः फणाफलकस्थितां भुवनश्रेणिं वहति, स च कमठपतिना सदा मध्येपृष्ठं धार्यते। तमपि पयोधिः अनादरात् क्रोडाधीनं कुरुते । अहह ! महतां चरित्रविभूतयः निःसीमानः ।

व्याख्या- शेषः = सर्पराजः, फणाफलकस्थिताम् = फणापट्टिकावस्थिताम्, भुवनश्रेणिम् = लोकराजिम्, वहति = धारयति, सः = शेषनागश्च, कमठपतिना = कच्छपाधिराजेन भगवता विष्णुना, सदा = सर्वदा, मध्येपृष्ठम् = पृष्ठस्य मध्यभागे, धार्यते = ऊह्यते। तमपि = कमठराजम्, पयोधिः = समुद्रः, अनादरात् = अवहेलया, क्रोडाधीनम् = अङ्कगतम्, कुरुते = करोति, अहह ! = आश्चर्यमिति, महताम् = महात्मनाम्, चरित्रविभूतयः =आचरणसंपदः, निःसीमानः = अपरिमिताः।

व्याकरणम्- फणाफलकस्थिताम् = फणा एव फलकम् (कर्म.) तस्मिन् स्थिता ताम्। भुवनश्रेणिम् = भुवनानां श्रेणिः (तत्पु.)ताम्। निःसीमानः = निर्गता सीमा यस्याः ताः (बहुव्रीहिः)। पयोधिः =पयः + धा + कि।

भावार्थः- शेषनागः अनन्तः विस्तृतां धरां फणापट्टिकायां धारयति। तं शेषनागं कच्छपरूपी भगवान् विष्णुः

स्वपृष्ठे धारयति। समुद्रः तं कच्छपराजमपि अङ्कगतं करोति। इदमाश्चर्यं विद्यते। यतोहि महात्मनां चरित्रं सीमारहितं वर्तते।

छन्दः- हरिणी। **अलङ्कारः**- अर्थान्तरन्यासः।

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः।
तुषाराद्रेः सूनोरहह! पितरि क्लेशविवशे,
न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः।। ३६।।

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् कविः वर्णयति यत् स्वार्थपरता सदा निन्दनीया भवति।

अन्वयः- तुषाराद्रेः सूनोः उद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैः पक्षच्छेदः वरं (किन्तु) अहह! पितरि क्लेशविवशे (सति) पयसां पत्युः पयसि असौ च सम्पातः न उचितः।

व्याख्या- तुषाराद्रेः = हिमालयस्य, सूनोः = पुत्रस्य मैनाकस्य, उद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः =उद्गच्छन् ऊर्ध्वं गच्छन् बहलः भूयिष्ठः दहनः अनलः उद्गारैः निःसरणैः गुरुभिः दुस्सहैः, समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैः = समदेन दर्पयुक्तेन मघवता इन्द्रेण मुक्तस्य क्षिप्तस्य कुलिशस्य वज्रस्य प्रहारैः आघातैः, पक्षच्छेदः = पक्षाणां च्छेदः, वरम् = समुचितम् (किन्तु) अहह! = आश्चर्यं कष्टम्, पितरि = हिमालये, क्लेशविवशे = दुःखाभिभूते (सति) पयसाम् = जलानाम्, पत्युः = स्वामिनः समुद्रस्य, पयसि = जले, असौ = सः (प्रसिद्धमैनाकस्य), सम्पातः = पतनम्, न च उचितः = नानुकूलः।

व्याकरणम्- तुषाराद्रेः = तुषारस्य अद्रिः (तत्पु.) तस्य। प्रहारः = प्र + हृ + घञ्। पक्षच्छेदः = पक्षाणां च्छेदः (ष.तत्पु.)। सम्पातः = सम् + पत् + घञ्।

भावार्थः- गर्वयुक्तेन इन्द्रेण प्रचण्डाग्निनिः सरणैः वज्राघातैः मैनाकस्य पक्षच्छेदः वरमासीत् परन्तु जनके हिमालये पक्षच्छेदत्वात् दुःखाभिभूते सति समुद्रपतनं पलायनं वा नोचितमासीत्।

छन्दः- शिखरिणी। **अलङ्कारः** - पर्यायोक्तिः।

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते।। ३७।।

प्रसङ्गः- अत्र कविः वर्णयति यत् स्वाभिमानिनः जनाः परकृतापमानं न सहन्ते।

अन्वयः- अचेतनः अपि इनकान्तः सवितुः पादैः स्पृष्टः यत् प्रज्वलति तत् तेजस्वी पुरुषः परकृतनिष्कृतिं कथं सहते ?

व्याख्या- अचेतनः = जडः, अपि इनकान्तः = अपि सूर्यकान्तमणिः, सवितुः = सूर्यस्य, पादैः = चरणैः रश्मिभिः, स्पृष्टः = सम्मृष्टः, यत् = यतः, प्रज्वलति = तेजः प्रकाशयति, तत् = तस्मात् कारणात्, तेजस्वी पुरुषः = तेजयुक्तः मानी पुरुषः, परकृतनिकृतिम् = शत्रुकृततिरस्कारम्, कथम् = केन प्रकारेण, सहते = क्षमते, कदापि न सहते।

व्याकरणम्- अचेतनः = नास्ति चेतना यस्य सः (बहुव्रीहिः)। इनकान्तः = इनः सूर्यः कान्तः प्रियः यस्य सः (बहुव्रीहिः)। सवितुः = सू + तृच् -सविता, तस्य। स्पृष्टः = स्पृश् + क्तः। निकृतिम् = नि+कृ+क्तिन्। तेजस्वी = तेजस् + विनि।

भावार्थः- चेतनारहितः निर्जीवोऽपि सूर्यकान्तमणिः यस्मात् कारणात् सूर्यरश्मिसंपर्कात् तेजांसि प्रकाशते

अस्मात् कारणात् सजीवः तेजस्वी जनः अरिभिः कृतमपमानं कदापि न सहते ।

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः।। ३८।।

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् कविना भर्तृहरिणा वर्णितं यत् पराक्रमशालिनां वयः तेजसः हेतुः न भवति।

अन्वयः- शिशुः अपि सिंहः मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु निपतति । सत्त्ववताम् इयं प्रकृतिः। वयः तेजसः हेतुः न खलु ।

व्याख्या- शिशुः = बालः, अपि सिंहः = केसरी, मदमलिनकपोलभित्तिषु = मदेन मलिनाः कपोलभित्तयः तेषु= मदवारिपङ्किलगण्डस्थलेषु, गजेषु = करिषु, निपतति = आक्रम्य तिष्ठति। सत्त्ववताम् = पराक्रमशालिनाम्, इयम् = एषा, प्रकृतिः = स्वभावः (विद्यते)। वयः = आयुः (अवस्था), तेजसः = प्रतापस्य, हेतुः = कारणम्, न खलु = निश्चयेन न भवति।

व्याकरणम्- सत्त्ववताम् = सत्त्व + मतुप्। प्रकृतिः = प्र + कृ +क्तिन्।

भावार्थः- सिंहशावकः मदजलेन येषां गजानां गण्डस्थलानि मलिनानि सन्ति तेषु गजेषु आक्रमणं करोति। अत्यन्तपराक्रमशालिनां स्वभावोऽयम्। अवस्था बलस्य कारणं नास्ति इति निश्चयमेव।

छन्दः- आर्या। **अलङ्कारः**- काव्यलिङ्गः।

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छता-
च्छीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वह्निना।
शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं,
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे।। ३९।।

प्रसङ्गः-अत्र कविवरः धनस्य महत्त्वमुपादेयतां च वर्णयति।

अन्वयः-जातिः रसातलं यातु, गुणगणः तस्य अपि अधः गच्छतात्, शीलं शैलतटात् पततु, अभिजनः वह्निना सन्दह्यताम्, शौर्ये वैरिणि आशु वज्रं निपततु, नः केवलम् अर्थः अस्तु येन एकेन विना इमे समस्ताः गुणाः तृणलवप्रायाः (सन्ति)।।

व्याख्या- जातिः = द्विजत्वादिः, रसातलम् = तन्नामलोकं, यातु = गच्छतु, गुणगणः = गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां गणः समूहः, तस्य अपि = रसातलापेक्षया, अधः = नीचैः पातालम्, गच्छतात् = व्रजतु, शीलम् = चरित्रम्, शैलतटात् = पर्वतशिखरात्, पततु = भ्रश्यतु, निपततु, अभिजनः = वंशः, वह्निना = अनलेन, सन्दह्यताम् = भस्मीभवतु, शौर्ये = पराक्रमे, वैरिणि = शत्रौ, आशु = शीघ्रमेव, वज्रम् = कुलिशम्, निपततु = पततु, नः = अस्माकम्, केवलम् = मात्रम्, अर्थः = धनम्, अस्तु = भवतु, येन एकेन = येन अद्वितीयेन धनेन, विना = अन्तरेण, इमे = पूर्वोक्ताः, समस्ताः = सकलाः, गुणाः = जात्यादिगुणाः, तृणलवप्रायाः = घासवन्निरर्थकाः (सन्ति)।

व्याकरणम्- गुणगणः = गुणानां गणः (ष.तत्पु.)। शौर्ये = शूर +ष्यञ् -तस्मिन्।

भावार्थः- ब्राह्मणत्वादिजातिः रसातलं गच्छतु, दयादाक्षिण्यशौर्यादयः गुणाः रसातलापेक्षया नीचैः पातालमपि गच्छन्तु, सदाचारः पर्वतशिखरात् निपततु, कुलं वह्निना भस्मीभवतु, शत्रौ पराक्रमशालित्वे वज्रपातो भवतु। अस्माकं पूर्वोक्तैः गुणैः न किमपि प्रयोजनम्। अस्माकं धनमात्रे प्रयोजनम्। वित्तेन विना एते सर्वे गुणाः शुष्कतृणवन्निरर्थका : विद्यन्ते।

छन्दः– शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः**– काव्यलिङ्गम् उपमा च।

तानीन्द्रियाण्यविकलानि, तदेव नाम,
सा बुद्धिरप्रतिहता, वचनं तदेव।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव,
त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत्।। ४०।।

प्रसङ्गः–श्लोकेऽस्मिन् महाकविना भर्तृहरिणा वर्णितं यत् धनाभावे नरस्य दशा विचित्रा भवति तथा व्यवहारेषु परिवर्तनं जायते।

अन्वयः– अविकलानि तानि इन्द्रियाणि तदेव नाम अप्रतिहता सा बुद्धिः तदेव वचनम् (किन्तु) अर्थोष्मणा विरहितः स एव तु पुरुषः, क्षणेन अन्यः भवति इति एतत् विचित्रम्।

व्याख्या– अविकलानि = विकाररहितानि, तानि = प्रसिद्धानि, इन्द्रियाणि = चक्षुरादीनि, तदेव = पूर्ववदेव, नाम= अभिधानम्, अप्रतिहता = अविकृता, सा बुद्धिः = पूर्वोक्ता प्रज्ञा, तदेव = पूर्ववदेव, वचनम् = वाणी (किन्तु) अर्थोष्मणा = धनमदेन, विरहितः = विहीनः, स एव तु = पूर्वपरिचितः, पुरुषः= जनः, क्षणेन = अल्पसमयेन, अन्यः = अपरः, भवति = जायते, इति एतत् = पूर्वोक्तम्, विचित्रम् = महदाश्चर्यम्।

व्याकरणम्–अविकलानि = न विकलानि (नञ् तत्पु.)। बुद्धिः = बुध् + क्तिन्। वचनम् = वच् + ल्युट्। अर्थोष्मणा = अर्थस्य ऊष्मा तेन (ष.तत्पु.)।

भावार्थः– तान्येव अक्षतानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि सन्ति, तेषामभिधानं तदेवास्ति, सा पूर्वा एव प्रज्ञास्ति, वाणी अपि सा एवास्ति, परन्तु धनाभावे पूर्वपरिचितः पुरुषः क्षणमात्रेणापरो भवति, न कोऽपि तमभिजानाति एतदाश्चर्यकरम्।।

छन्दः– वसन्ततिलका। **अलङ्कारः**– काव्यलिङ्गम्।

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः,
स पण्डितः, स श्रुतवान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता, स च दर्शनीयः,
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते।। ४१।।

प्रसङ्गः– अत्र कविः धनस्य महत्त्वं प्रतिपादयति।

अन्वयः– यस्य वित्तम् अस्ति सः नरः कुलीनः, सः पण्डितः, सः श्रुतवान् गुणज्ञः, सः एव वक्ता, सः च दर्शनीयः (भवति), सर्वे गुणाः काञ्चनम् आश्रयन्ते।

व्याख्या– यस्य = नरस्य, वित्तम्=धनम्, अस्ति = विद्यते, सः जनः = सः नरः, कुलीनः =श्रेष्ठकुलोत्पन्नः, सः पण्डितः = विद्वान्, सः श्रुतवान् = सः जनः वेदज्ञः, गुणज्ञः = गुणान् जानाति गुणग्राही, सः = असौ जनः, एव वक्ता = वाग्मी, सः च दर्शनीयः = द्रष्टुं योग्यः रूपवान्,(भवति), सर्वे = समस्ताः, गुणाः = कुलीनादयः गुणाः, काञ्चनम् = सुवर्णं वित्तं वा,आश्रयन्ते = आश्रित्य तिष्ठन्ति।

व्याकरणम्– कुलीनः = कुले जातः, कुल + ख। 'कुलात्ख'। पण्डितः= पण्डा सूक्ष्मबुद्धिः अस्यास्तीति, पण्डा + इतच्। श्रुतवान् = श्रुतम् अस्ति अस्य इति, श्रुत + मतुप्। वक्ता = वच् + तृच्। दर्शनीयः = दृश् + अनीयर्।

भावार्थः– यस्य नरस्य समीपे धनमस्ति स एव नरः कुलीनः, विद्वान्, शास्त्रज्ञः, गुणग्राही, वाग्मी, रूपवान्

चास्ति। यतोहि सकला: पूर्वोक्ता: गुणा: सुवर्णाधीना: धनाधीना: वा सन्त्येव।

छन्दः– उपजाति:। **अलङ्कारः**– अर्थान्तरन्यास:।

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः, सङ्गात्सुतो लालनाद्,
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम्।। ४२।।

प्रसङ्गः– अत्र कवि: समुपदिशति यत् क: कस्मात् विनश्यति अर्थात् एतानि एतेषां विनाशस्य कारणानि सन्ति।

अन्वयः– नृपति: दौर्मन्त्र्यात्, यति:, सङ्गात्, सुत: लालनाद्, विप्र: अनध्ययनात्, कुलं कुतनयात्, शीलं खलोपासनात्, ह्री: मद्यात्, अनवेक्षणात् अपि कृषि:, स्नेह: प्रवासाश्रयात्, मैत्री अप्रणयात्, समृद्धि: अनयात्, धनं त्यागात् प्रमादात् च विनश्यति ।

व्याख्या– नृपति: = नराणां पति: राजा, दौर्मन्त्र्यात् = दुर्मन्त्रसेवनात्, यति: = तपस्वी, सङ्गात् = आसक्तिवशात्, सुत: = सन्तान:, लालनात् = स्नेहाधिक्यात्, विप्र: = ब्राह्मण:, अनध्ययनात् = वेदशास्त्राध्ययनाभावात्, कुलम् = वंश:, कुतनययात् =कुपुत्रात्, शीलम् = चरित्रम्, खलोपासनात् = दुष्टजनसंपर्कात्, ह्री: = लज्जा, मद्यात् = मद्यपानात्, अनवेक्षणात् = अनिरीक्षणात्, अपि कृषि: = कृषिकर्म, स्नेह: = प्रेम, प्रवासाश्रयात् =परदेशनिवासात्, मैत्री = मित्रभाव: मित्रता, अप्रणयात् = स्नेहाभावात्, समृद्धि: = ऐश्वर्यम्, अनयात् =नीतिविरुद्धाचरणात्, धनम् = वित्तम्, त्यागात् = दानात्, प्रमादात् = अनवधानात्, च विनश्यति = विनाशं प्राप्नोति।

व्याकरणम्– नृपति: = नराणां पति: (ष.तत्पु.)। सङ्गात् = सञ्ज् + घञ्–तस्मात्। अनध्ययनात्= न अध्ययनम् नञ् तस्मात्। खलोपासनात् = खलस्य उपासनम् (ष.तत्पु.) तस्मात्।

भावार्थः– नृपति: कुमन्त्रात् विनश्यति, संन्यासी आसक्तिकारणात् विनश्यति, सन्तान: स्नेहाधिक्यात् विनश्यति, ब्राह्मण: वेदादिशास्त्राणाम् अनध्ययनात् विनाशं गच्छति, वंश: कुपुत्रात् विनश्यति, सदाचार: दुष्टजनसंपर्कात् विनश्यति, लज्जा मदिरासेवनात् विनाशं याति, कृषिकर्म अनिरीक्षणात् नश्यति, प्रेम परदेशनिवासात् विनश्यति, मित्रता स्नेहाभावात् विनाशं गच्छति, नीतिविरुद्धाचरणात् ऐश्वर्यं विनश्यति, धनं दानात् प्रमादाच्च नष्टं भवति।

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते, तस्य तृतीया गतिर्भवति।। ४३।।

प्रसङ्गः– अत्र श्लोके कवि: वर्णयति यत् धनस्य गतित्रयमेव भवति।

अन्वयः– वित्तस्य दानं, भोग:, नाश: तिस्र: गतय: भवन्ति । य: न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गति:भवति।।

व्याख्या– वित्तस्य = धनस्य, दानम् = सत्पात्रेभ्य: वितरणम्, भोग: = स्वकीये सुखे प्रयोग:, नाश: = विनाश:, तिस्र: = त्रिप्रकारा:, गतय: = दशा:, भवन्ति = सन्ति । य: = य: धनवान् जन:, न ददाति = सत्पात्रेभ्य: वित्तं न वितरति, न भुङ्क्ते = नोपभोगं करोति, तस्य = धनस्य, तृतीया = नाशरूपा, गति: = अवस्था, भवति = अस्ति।।

व्याकरणम् – वित्तस्य = विद् + क्त, तस्य। गतय: = गम् + क्तिन्। ता:। दानम् = दा +ल्युट् । भोग: = भुज्

+ घञ्।

भावार्थः- धनस्य अवस्थात्रयं भवति - दानं भोगः नाशश्चेति। यः धनवान् स्वनिवृत्तिपूर्वकसत्पात्रेभ्यः दानं न प्रददाति, स्वानन्दायोपभोगं न करोति, तस्य धनवतः जनस्य धनस्यावशिष्टा विनाशरूपा तृतीया दशा भवति।

छन्दः- आर्या।

मणिः शाणोल्लीढः, समरविजयी हेतिदलितो,
मदक्षीणो नागः, शरदि सरितः श्यानपुलीनाः।
कलाशेषश्चन्द्रः, सुरतमृदिता बालवनिता,
तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः।। ४४।।

प्रसङ्गः- अत्र कविः सोदाहरणं दानस्य महत्त्वं प्रतिपादयति।

अन्वयः- शाणोल्लीढः मणिः, हेतिदलितः समरविजयी, मदक्षीणो नागः, शरदि श्यानपुलीनाः सरितः कलाशेषः चन्द्रः, सुरतमृदिता बालवनिता, अर्थिषु च गलितविभवाः जनाः तनिम्ना शोभन्ते ।

व्याख्या- शाणोल्लीढः = शाणः उपलः (यन्त्रविशेषः) तस्मिन् उल्लीढः संघृष्टः, मणिः = रत्नम्, हेतिदलितः = हेतिः शस्त्रं तैः दलितः आहतः=शस्त्राहतः, समरविजयी =समरे विजयी= युद्धजयी, मदक्षीणः = मदेन क्षीणः = दानवारिक्षरेण दुर्बलः, नागः = गजः, शरदि = शरदृतौ, श्यानपुलीनाः = शुष्कतटप्रदेशाः, सरितः = नद्यः, कलाशेषः= कलामात्रस्थितः, चन्द्रः= इन्दुः, सुरतमृदिता = सुरतेन मृदिताः = रतिक्रीडया लुलिताः, बालवनिताः = मुग्धाङ्गनाः, अर्थिषु = याचकेषु, गलितविभवाः = नष्टार्थसंपदः, जनाः = नराः, च तनिम्ना = च कृशत्वेन, शोभन्ते = शोभायमानाः भवन्ति, विभान्ति।

व्याकरणम्- शाणेन शाणे वा उल्लीढः(तत्पु.)। उल्लीढः = उद् + लिह् +क्त। हेतिदलितः = हेतिभिः दलितः(तत्पु.)। समरविजयी =समरे विजयी (तत्पु.) समर + वि + जि+ णिनि। मदक्षीणः = मदेन क्षीणः। श्यानपुलीनाः = श्यानानि पुलीनानि यस्याः ताः =सरितः (बहुव्रीहिः)। सुरतमृदिता = सुरतेन सुरते वा मृदिताः (तत्पु.)। गलितविभवाः = गलिताः विभवाः येषां ते = जनाः (बहुव्रीहिः)। अर्थिषु = अर्थ + इनि -तेषु। तनिम्ना = तनोः भावः तनिमा, तनु + इमनिच् - तेन।

भावार्थः- शाणसंघृष्टं रत्नं, श्स्त्राहतः समरविजेता, दानवारिक्षरेण दुर्बलः गजः, शरत्समये शुष्कतटप्रदेशाः नद्यः, कलामात्रावशिष्टः शशाङ्कः, रतिकर्मणि विह्वलीकृता षोडशी बाला, तथा याचकेभ्यः प्रदानेन नष्टार्थसंपदः जनाः कृशत्वेन विभान्ति।

छन्दः- शिखरिणी, **अलङ्कारः**- दीपकम्।

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये,
स पश्चात्सम्पूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम्।
अतश्चानैकान्त्याद् गुरुलघुतयाऽर्थेषु धनिना-
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च।। ४५।

प्रसङ्गः- कविः वर्णयति यत् परिस्थितिवशात् धनाभावे धनाधिक्ये च नराणामवस्थापरिवर्तनं भवति।

अन्वयः- कश्चित् परिक्षीणः यवानां प्रसृतये स्पृहयति, सः पश्चात् सम्पूर्णः धरित्रीं तृणसमां कलयति । अतः अर्थेषु गुरुलघुतया अनैकान्त्यात् धनिनाम् अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च।

व्याख्या- कश्चित् = कोऽपि, परिक्षीणः = दरिद्रः सन्, यवानाम् = यवाख्यधान्यानाम्, प्रसृतये = अर्धाञ्जलिमात्राय, स्पृहयति = अभिलषति, सः = असौ धनहीनः जनः, पश्चात् = अनन्तरम्, सम्पूर्णः = परिपूर्णः, धरित्रीम् = वसुन्धराम्, तृणसमाम् = घासतुल्याम्, अतितुच्छाम्, कलयति = मनुते। अतः च = अस्मादेव हेतोः, अर्थेषु = वित्तेषु, गुरुलघुतया = महत्त्वाल्पत्वभावेन, अनैकान्त्यात् = न एकान्तमनेकान्तं तस्य भावः अनैकान्त्यं तस्मात् = अनियतरूपेण विद्यमानात्, धनिनाम् = संपत्तियुक्तानाम्, अवस्था = दशा, वस्तूनि = पदार्थान्, प्रथयति च = विस्तारयति च, सङ्कोचयति च =लघूकरोति च।

व्याकरणम्- परिक्षीणः = परि+ क्षि+क्त, न=ण। सम्पूर्णः = सम् + पृ +क्त। धरित्रीम् = धृ + इत्र + ङीष्। तृणसमाम् = तृणेन समा इति (तृ.तत्पु.) ताम्। गुरुलघुतया = गुरुलघु + तल, टाप्, तया।

भावार्थः- कश्चिद् निर्धनः अञ्जलिमात्रं यवमेव पर्याप्तं मनुते परन्तु सः जनः धनिकावस्थायामेव सम्पूर्णां वसुधां तृणसमामतितुच्छां गणयति। अस्मात् कारणात् धनविषयेषु महत्त्वाल्पत्वभावेन नियमाभावात् धनिकानां दशा एव वस्तूनि विस्तारयति लघुकरोति च।

छन्दः- शिखरिणी। **अलङ्कारः**- दीपकं काव्यलिङ्गञ्च।

राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां,
तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण।
तस्मिँश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे,
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ।। ४६ ।।

प्रसङ्गः- अत्र महाकविः भर्तृहरिः राज्ञः प्रजापालनं वर्णयति।

अन्वयः- राजन् ! यदि एतां क्षितिधेनुं दुधुक्षसि तेन वत्सम् इव अमुं लोकं पुषाण। तस्मिन् च सम्यक् अनिशं परिपोष्यमाणे (सति) भूमिः कल्पलता इव नानाफलैः फलति ।

व्याख्या - राजन् ! = हे नृप! यदि एतां = चेद् इमाम्, क्षितिधेनुम् = क्षितिः पृथिवी धेनुः इव ताम् = गोतुल्यां धराम्, दुधुक्षसि = दोग्धुमिच्छसि, तेन = तर्हि, अद्य=अधुना, वत्सम् = तर्णकम्, इव = सदृशः, अमुम् = एनम्, लोकम् = प्रजाजनम्, पुषाण = पोषय। तस्मिन् च = लोके, सम्यक् = समीचीनतया, अनिशम् = सततम्, परिपोष्यमाणे = परिपाल्यमाने, (सति) भूमिः = वसुन्धरा, कल्पलता इव = कल्पवल्लीव, नानाफलैः = अनेकप्रकारफलैः, फलति = सर्वसम्पत्सम्पन्ना भवति।

व्याकरणम्- परिपोष्यमाणे = परि+ पुष् (लट्) +यक् +शानच्

भावार्थः- हे राजन्! यदि इमां पृथिवीं गामिव दोग्धुमभिलषसि तर्हि वत्समिव स्वकीयं प्रजाजनं सम्यक् परिपालय । प्रजाजने सततं समीचीनतया परिपाल्यमाने सति इयं धरा कल्पलतेव बहुविधफलं प्रददाति। यथा वत्सनाशे गौः दुग्धं न ददाति तथैव प्रजानाशे अर्थनाशः भवत्येव।

छन्दः- वसन्ततिलका। **अलङ्कारः**-उपमा।

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च,
हिंस्रा दयालुरपि चाऽर्थपरा वदान्या।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च,
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा।। ४७।।

प्रसङ्गः- महाकविः भर्तृहरिः श्लोकेऽस्मिन् राजनीतेः बहुरूपत्वं वर्णयति।

अन्वयः- सत्या अनृता च, परुषा प्रियवादिनी च, हिंस्रा दयालुः च अपि अर्थपरा वदान्या, नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च, नृपनीतिः वाराङ्गना इव अनेकरूपा (अस्ति)।

व्याख्या- सत्या = यथार्थवादिनी, अनृता = असत्यवादिनी च, परुषा = कठोरभाषिणी, प्रियवादिनी = मधुरभाषिणी च, हिंस्रा = क्रूरा, दयालुः = दयावती, अपि च अर्थपरा = वित्तपरायणा, वदान्या = दानशीला, नित्यव्यया = सततव्यययुक्ता, प्रचुरनित्यधनागमा च = पर्याप्तसर्वदाधनलाभा च, नृपनीतिः = राजनीतिः, वाराङ्गना = गणिका, इव = सदृशी, अनेकरूपा =बहुप्रकारा (अस्ति)।

व्याकरणम्- नित्यव्यया = नित्यं व्ययः यस्याः सा (बहुव्रीहिः)। प्रचुरनित्यधनागमा = प्रचुरः नित्यं धनस्य आगमा यस्याः सा (बहुव्रीहिः)। नृपनीतिः = नृपस्य नीतिः (ष.तत्पु.)।अनेकरूपा = अनेकानि रूपाणि यस्याः सा (बहुव्रीहिः)। सत्या = सत्य + अच् + टाप्। अनृता = अनृत + अच् + टाप्। परुषा = पृ +उषन् + टाप्। प्रियवादिनी = प्रिय +वद् + णिनि +ङीष्। वदान्या = वद् +आन्य +टाप्।

भावार्थः- एषा राजनीतिः वारवनिता इव कदाचित् सत्यरूपा, असत्यरूपा, कदाचित् कठोरभाषिणी मधुरभाषिणी च, कदाचित् क्रूरा दयावती च, धनपरायणा दानशीला सर्वदा व्यययुक्ता च, कदाचित् सर्वदा पर्याप्तधनागमा च एवंरूपेण बहुरूपा विद्यते।

छन्दः- वसन्ततिलका। **अलङ्कारः**- उपमा।

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां,
दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः,
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण।। ४८।।

प्रसङ्गः- राज्याश्रयेण कानि फलानि लभ्यन्ते तानि अत्र कविना वर्णितानि।

अन्वयः-आज्ञा, कीर्तिः, ब्राह्मणानां पालनं, दानं, भोगः, मित्रसंरक्षणं च एते षड्गुणाः येषां न प्रवृत्ताः, तेषां पार्थिवोपाश्रयेण कः अर्थः ?

व्याख्या--आज्ञा = प्रशासनम्, कीर्तिः = यशः, ब्राह्मणानाम् = विप्राणाम्, पालनम् = पोषणम्, दानम् = सत्पात्रे त्यागः, भोगः = ऐश्वर्याणामुपभोगः, मित्रसंरक्षणम् = सुहृत्पालनम् च, एते षड्गुणाः = इमे पूर्वोक्ताः गुणाः, येषाम्= राज्ञाम् न प्रवृत्ताः = न विद्यन्ते, तेषाम्= शासकानाम्, पार्थिवानाम् = नृपाणाम्, उपाश्रयेण = सेवनेन, कः अर्थः = किं प्रयोजनम् ?

व्याकरणम्- कीर्तिः = कृत् + क्तिन्। पालनम् = पाल् +ल्युट्। दानम् = दा + ल्युट्। भोगः = भुज् + घञ्। संरक्षणम् = सम् + रक्ष् + ल्युट्। उपाश्रयेण = उप +आ +श्रि + अच्, तेन। प्रवृत्ताः = प्र +वृत् + क्त, ते।

भावार्थः - शासनं, यशः, विप्रपालनं, धनवितरणं, उपभोगः, मित्रसंपालनम् एते षड्गुणाः येषां राज्ञां न विद्यन्ते तेषां नृपाणां सेवनेन किं प्रयोजनम्?

छन्दः- शालिनी। **अलङ्कारः**- अर्थापत्तिः।

यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं,

तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम्।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः,
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम्।। ४९।।

प्रसङ्गः- अत्र कविना प्रतिपादितं यत् भाग्यानुसारं धनं लभ्यते।

अन्वयः- धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महत् वा यद् धनं (अस्ति), तत् मरुस्थले अपि नितरां प्राप्नोति, ततः अधिकं मेरौ न (प्राप्नोति), तत् धीरः भव, वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः, पश्य, घटः कूपे पयोनिधौ अपि तुल्यं जलं गृह्णाति ।

व्याख्या- धात्रा = ब्रह्मणा, निजभालपट्टलिखितम् = स्वकीयललाटाङ्कितम्, स्तोकम् = अल्पम्, महत् = बहुलम्,वा यद् धनम् = वित्तम् (अस्ति), तत् = धनम्, मरुस्थले = निर्जलप्रदेशे, अपि नितराम् = अवश्यम्, प्राप्नोति = लभते, ततः = विधिलिखितात्, अधिकम् = अत्यधिकम्, मेरौ = मेरुपर्वते, न (प्राप्नोति) न (लब्धुं शक्नोति), तत् = तस्मात् कारणात्, धीरः = धैर्यवान्, भव = एधि, वित्तवत्सु = धनवत्सु, कृपणाम् = दीनाम्, वृत्तिम् = व्यापारम्, वृथा = व्यर्थमेव, मा कृथाः = न कुरु, पश्य = अवलोकय, घटः = कलशः, कूपे = प्रहौ, पयोनिधौ = समुद्रे, अपि तुल्यम् = समानम्, जलम् = वारि, गृह्णाति = स्वीकरोति, आदत्ते।

व्याकरणम्- धात्रा = धा + तृच् +तेन। पयोनिधौ = पयसां निधिः तस्मिन्।

भावार्थः- ब्रह्मणा नरस्य भालपलके विलिखितं यदल्पं बहु वा धनमस्ति तद्धनं नरः मरुप्रदेशे सम्पूर्णं लभते तदधिकं च सुवर्णपर्वते मेरौ न प्राप्नोति। अतः हे मानव ! धैर्यवान् भव, धनिकेषु दीनं व्यापारं न प्रदर्शय। विलोकय, घटः कूपे समुद्रे वा स्वपरिमाणानुसारं समानमेव जलं गृह्णाति।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम् । **अलङ्कारः** - काव्यलिङ्गम्।

त्वमेव चातकाधारोऽसीति केषां न गोचरः।
किमम्भोदवराऽस्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ?।। ५०।।

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् कविना वर्णितं यत् प्रशस्तः दाता दरिद्रयाचकानां याचनां विनैव मनोरथान् पूरयति।

अन्वयः- हे अम्भोदवर ! त्वम् एव चातकाधारः असि इति केषां गोचरः न (अस्ति)। (अतः) अस्माकं कार्पण्योक्तिं किं प्रतीक्षसे ?

व्याख्या- हे अम्भोदवर ! = (अम्भः ददाति इति अम्भोद, तेषु वरः, तत्संबुद्धौ) हे मेघश्रेष्ठ ! त्वम् एव = केवलं त्वमेव, चातकाधारः = सारङ्गाश्रयः, असि = वर्तसे, इति = एवम्, केषाम् = प्राणिनाम्, गोचरः न (अस्ति) = ज्ञानं नास्ति। (अतः) = अस्मात् कारणात्, अस्माकम् = चातकानाम्, कार्पण्योक्तिम् = दैन्यवाणीम्, किम् = किमर्थम्, प्रतीक्षसे = प्रतीक्षां करोषि?

व्याकरणम्- कार्पण्योक्तिम् = कृपणस्य भावः तस्य उक्तिम्। कार्पण्यम् = कृपणस्य भावः ,भावे ष्यञ्। उक्तिम् = वच् + क्तिन् ताम्।

भावार्थः- हे मेघश्रेष्ठ ! त्वमेव अस्माकं चातकपक्षिणामाश्रयः असि इति सर्वे जानन्ति , अतः अस्माकं दीनवचनं श्रोतुं किमर्थं प्रतीक्षां करोषि? अर्थात् दैन्यवाणीमनाकर्ण्य अस्माकमाशा पूरणीया।

छन्दः- अनुष्टुप्। **अलङ्कारः**- अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयता-

मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा,
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः।।५१।।

प्रसङ्गः- अत्र कविना सोदाहरणं वर्णितं यत् संसारे सर्वे उदाराः न सन्ति अतः सर्वत्र याच्ञा न करणीया।

अन्वयः- रे रे मित्र चातक ! सावधानमनसा क्षणं श्रूयताम्। गगने बहवः अम्भोदाः वसन्ति, सर्वे अपि एतादृशाः न (सन्ति)। केचिद् वसुधां वृष्टिभिः आर्द्रयन्ति, केचिद् वृथा गर्जन्ति, (त्वं) यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि।

व्याख्या- रे रे मित्र चातक ! = हे हे सखे सारङ्ग ! सावधानमनसा = अवहितचेतसा, क्षणम् = अल्पकालम्, श्रूयताम् = आकर्ण्यताम्। गगने = आकाशे, बहवः = अनेके, अम्भोदाः = जलदाः, वसन्ति = तिष्ठन्ति, सर्वे = मेघाः, अपि एतादृशाः = ईदृशाः जलप्रदाः, न (सन्ति) = न वर्तन्ते। केचिद् = केचन पयोदाः, वसुधाम् = धराम्, वृष्टिभिः = वर्षाजलैः, आर्द्रयन्ति = जलेन सिञ्चन्ति, केचिद् = अपरे केचन मेघाः, वृथा = विना कारणम्, गर्जन्ति = शब्दायन्ते, (त्वं) यं यं = मेघम्, पश्यसि = अवलोकयसि, तस्य तस्य = सर्वस्य मेघस्य, पुरतः = अग्रतः, दीनम् = कृपणाम्, वचः = वाणीम्, मा ब्रूहि = न वद।

व्याकरणम्- अम्भोदाः =अम्भं ददाति ते (उपपदसमासः)

भावार्थः- हे मित्र चातक ! स्वस्थमनसा क्षणमात्रं शृणु। आकाशे बहवः जलदाः निवसन्ति परन्तु सर्वे जलं प्रदातुं समर्थाः न भवन्ति। केचिद् मेघाः वर्षाजलेन धरां सिञ्चन्ति अपरे व्यर्थमेव गर्जन्ति। अतः यं यं मेघमवलोकयसि तस्य तस्य अग्रतः जलप्रार्थनायुक्तां दीनवाणीं मा वद।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्। **अलङ्कारः** - काव्यलिङ्गम्।

अभ्यास-प्रश्नाः-

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. अपण्डितानां भूषणं किम्?
   १. वस्त्रम् २. मौनम्
   ३. भोजनम् ४. दानम्। ( )

२. कस्य नास्ति औषधम् ?
   १. दरिद्रस्य २. पण्डितस्य
   ३. मूर्खस्य ४. वानरस्य। ( )

३. वाराङ्गनेव------अनेकरूपा।
   १. चाणक्यनीतिः २. देशनीतिः
   ३. शुक्रनीतिः ४.राजनीतिः। ( )

४. सत्संगतिः कथय कि न करोति -----।
   १. जनानाम् २. नराणाम्
   ३. पुसाम् ४. वीराणाम्। ( )

५. -----परं भूषणम् ।
   १. शीलम् २. चरित्रम्
   ३. वलम् ४ कार्यम्। ( )

६. -----भूषणं भूषणम्।

१. धनम् २. वाक्

३. वाग् ४. वाणी। ( )

७. सुकविता यद्यस्ति -------किम्?

१. राज्येन २. धनेन

३. विद्यया ४. यशसा। ( )

८. कं नरं ब्रह्मापि न रञ्जयति ?

१. विज्ञम् २. अज्ञम्

३. विशेषज्ञम् ४. ज्ञानलवदुर्विदग्धम्। ( )

९. स्मयदूषिता: सन्ति ?

१. बोद्धार: २. प्रभव:

३. मूर्खा: ४. विद्वांस:। ( )

१०. सूर्यातप: कथं वारयितुं शक्य: ?

१. छत्रेण २. जलेन

३. मेघेन ४. दण्डेन । ( )

११. निशिताङ्कुशेन क: वारयितुं शक्य: ?

१. सूर्यातप: २. हुतभुक्

३. नागेन्द्र: ४. मूर्ख: । ( )

१२. विद्या कुत्र पूज्यते ?

१. बन्धुजने २. राजसु

३. विदेशगमने ४. गृहे । ( )

१३. ज्ञातिश्चेत्-------- किम्?

१. अनलेन २. कवचेन

३. अरिभि: ४. राज्येन । ( )

१४. धनस्य तृतीया गति: का ?

१. दानम् २. नाश:

३. भोग: ४. यश:। ( )

१५. कल्पलतेव नानाफलै: का फलति ?

१. नीति: २. वृक्ष:

३. भूमि: ४. देश: । ( )

१६. खलोपासनात् किं विनश्यति?

१. शीलम् २. कुलम्

३. धनम् ४. मित्रत्वम् । ( )

१७. कुलं कस्माद् विनश्यति?

१. सङ्गात् २. कुतनयात्

३. लालनात् ४. अनध्ययनात् । ( )

१८. विप्र: कस्माद् विनश्यति?

१. सङ्गात् २. कुतनयात्

३. लालनात् ४. अनध्ययनात् । ( )

१९. गजपुङ्गवः कथं विलोकयति ?
१. शीघ्रम् २. उच्चैः
३. धीरम् ४. नीच्चैः । ( )

अतिलघूत्तरात्मकः-

१. नीतिशतकस्य लेखकः कः?
२. कवेः कति रचनाः सन्ति ?
३. के मत्सरग्रस्ताः ?
४. कीदृशः जन्तुः परिग्रहफल्गुतां न गणयति ?
५. शतमुखः विनिपातः केषां भवति ?
६. हुतभुक् कथं वारयितुं शक्यः ?
७. भुविभारभूताः मनुष्यरूपेण के चरन्ति ?
८. यैः मणयः अर्घतः पातिताः ते कीदृशाः स्युः ?
९. गुरूणां गुरुः का विद्यते?
१०. कीदृशी वाणी पुरुषं समलङ्करोति?
११. यदि सुहृद् किं फलम्?
१२. दुर्जने सदा किं प्रदर्शनीयम्?
१३. आर्जवं कुत्र भवेत्?
१४. धृष्टता कुत्र प्रदर्शनीया ?
१५. वाचि सत्यं का सिञ्चति ?
१६. कीदृशाः कवीश्वराः जयन्ति?
१७. प्रारभ्य विघ्नविहिताः के विरमन्ति?
१८. कः चाटुशतैः भुङ्क्ते?
१९. वयः कस्य हेतुः न खलु ?
२०. धनस्य कति गतयः भवन्ति?
२१. सर्वे गुणाः कम् आश्रयन्ति?
२२. सुतः कस्माद् विनश्यति ?
२३. अनवेक्षणात् किं विनश्यति?
२४. नृपतिः कस्माद् विनश्यति ?
२५. सवितुः पादैः स्पृष्टः कः प्रज्वलति?
२६. मनस्विनः कस्य इव द्वयी वृत्तिः भवति ?

लघूत्तरात्मकः-

१. कुपितः विधाता हंसस्य कीदृशीं प्रसिद्धां कीर्तिमपहर्तुं न समर्थः ?
२. पुरुषस्य सर्वोत्तममाभूषणं लिखत।
३. जन्मग्रहणस्य साफल्यं लिखत।
४. उदारतायाः प्रमाणं लेख्यम्।
५. धनस्य गतयः काः ?
६. कषां चरित्रविभूतयः निःसीमानः भवन्ति?
७. मनस्विनः वृत्तिद्वयं लिखत।

निबन्धात्मक-प्रश्नाः-

१. सत्संगतेः महत्त्वं प्रतिपादनीयम्।